

Vrije Universiteit
Faculteit der Godgeleerdheid

“Woord en Geest” in crisistijd

Gereformeerd weekblad tussen vrede en oorlog
1938-1940

MASTERTHESIS

Door
PETER KROMDIJK

Datum: 25-08-2009
Begeleider: Prof. Dr. G. Harinck
Tweede beoordelaar: Prof. Dr. C.P.M. Burger

Inhoud

Voorwoord

1	Inleiding	6
1.1	<i>Woord en Geest</i> in crisistijd	6
1.2	Internationale ontwikkelingen tussen 1914 en 1940	6
1.3	Neutraliteit Nederland in de eerste wereldoorlog en maatschappelijke stromingen tijdens het interbellum	8
1.4	De rol van gereformeerde periodieken in de kwesties Geelkerken en Netelenbos	8
1.5	Verandering nationale en internationale verhoudingen leidt tot gewetensnood bij de redactie van <i>Woord en Geest</i>	10
1.6	Een periodisering van belangrijke gebeurtenissen en hun invloed op de opinievorming in <i>Woord en Geest</i>	11
1.7	Verantwoording en onderzoeksvragen	14
2	<i>Woord en Geest</i>, Gereformeerd Weekblad	17
2.1	Inleiding	17
2.2	Inhoud en doel <i>Woord en Geest</i>	17
2.3	Redacteuren	21
3	7 oktober 1938- 9 november 1938	25
3.1	Inleiding	25
3.2	Karl Barth en de brief aan Hromadka	26
3.3	Morele Herbewapening	29
3.4	Militarisme en antimilitarisme	29
3.5	Duitse Kerkstrijd	31
3.6	Volkenbond	31
4	9 november 1938- 15 maart 1939	33
4.1	Inleiding	33

4.2	'De Joodse medemens	34
4.3	Kerk en Staat	36
4.4	Morele Herbewapening	36
4.5	Duitse Kerkstrijd	38
4.6	Nationaalsocialisme	38
5	15 maart 1939- 1 september 1939	41
5.1	Inleiding	41
5.2	Buitenlandse ontwikkelingen	42
5.3	Morele Herbewapening	43
5.4	Duitse Kerkstrijd	45
5.5	Nationaalsocialisme	46
6	1 september 1939- 10 mei 1940	50
6.1	Inleiding	50
6.2	Oorlog en neutraliteit	52
6.3	Antimilitarisme en militarisme	54
6.4	Nationaalsocialisme	55
6.5	Duitse Kerkstrijd	57
6.6	Kerk en staat	58
7	10 mei 1940- 27 september 1940	60
7.1	Inleiding	60
7.2	Nood van de samenleving	61
7.3	Houding kerk, verkondiging Woord	63
7.4	Nederlandse identiteit en het koningshuis	64
7.5	Aanpassing of verzet	66

8	Gevolgtrekkingen	68
8.1	<i>Woord en Geest</i> , een ruimdenkend weekblad	68
8.2	Antimilitarisme en militarisme	68
8.3	De kerk en de nationale samenleving, de reactie van <i>Woord en Geest</i> op de Oxford- groep	69
8.4	De ‘Bekennende Kirche’ en Karl Barth	70
8.5	<i>Woord en Geest</i> in bezettingstijd	71
8.6	De gereformeerde geloofsbeleving in dialoog met de tijd	71
9	Bijlagen	73
A	Brief van Barth aan Hromadka	73
B	Brief van Barth aan ds. Derksen	74
	Bronnen en literatuur	76
	Samenvatting	78

Voorwoord

Wanneer je de moeilijke weg kiest, moet je laten zien dat je hem kan bewandelen. Een masterthesis schrijven over een weekblad waar vrijwel niets over bekend was, stelde mij voor een moeilijke opdracht. Ik moest mijn onderzoek waardevol maken voor de neutrale lezer. Soms is dat lastig, als je weet dat veel mensen nog nooit gehoord hebben van *Woord en Geest*.

Het begin van een scriptie is moeilijk. In de afgelopen periode van schrijven, redigeren, heroriënteren, herschrijven, was het soms moeilijk om de concentratie en scherpte vast te houden. In deze periode werd ik echter zeer waardevol ondersteund door een aantal personen.

G. van Doornik wil ik via deze weg bedanken voor zijn enthousiasme, zijn precisie en grenzeloze beschikbaarheid om mij op weg te helpen. Mede door hem ben ik zelf veel kritischer naar de vorm en inhoud van mijn scriptie gaan kijken.

Mijn grootvader, Johan Blok, wil ik bedanken voor de grote moeite die hij voor mij heeft gedaan in zijn zomervakantie. Hij heeft voor mij veel betekend door zijn intellect en scherpte van een hoogleraar in zijn hoogtijdagen los te laten op mijn scriptie. Hij heeft mij bewust gemaakt van het feit dat je voor een goede scriptie oefening nodig hebt, door het vele herschrijven en herlezen van de scriptie met zijn aanwijzingen ben ik tot dit resultaat gekomen. Veel dank hiervoor!

Daarnaast wil ik graag mijn broer in Cambridge, Wanne Kromdijk, bedanken voor de vele bemoedigende telefoontjes en het kritisch lezen en becommentariëren van mijn scriptie. Ik voelde mij door allen gesteund en gedragen in mijn inspanningen voor een goede masterthesis.

Ten slotte wil ik mijn lieve vriendin bedanken voor de steun en het luisterende oor die zij altijd voor mij te bieden had.

"De eerste eigenschap van stijl is helderheid." (Aristoteles, Retorica)

1 Inleiding

1.1 *Woord en Geest* in crisistijd

In de eerste helft van de twintigste eeuw volgen de internationale ontwikkelingen elkaar in rap tempo op. Ondanks de Nederlandse neutraliteit in de eerste wereldoorlog, werd de morele gesteldheid van de Nederlanders behoorlijk op de proef gesteld, want betekende de politieke neutraliteit ook een volledige afzijdigheid? Er lag hiermee een belangrijke opdracht voor de kerk om moreel leiderschap op te eisen. Dit zorgde voor veel discussies en twisten, want hoe moest het leiderschap vorm krijgen? Kerkelijke weekbladen werden hierbij als openbaar platform gebruikt en hun aantal steeg dan ook explosief.

Tijdens het interbellum werden nieuwe denkbeelden ontwikkeld door deze discussie. In de aanloop naar de gebeurtenissen die leidden tot de tweede wereldoorlog kwamen deze denkbeelden steeds meer onder druk te staan. In deze scriptie kijk ik in het bijzonder naar *Woord en Geest*, een Gereformeerd weekblad, dat in 1925 werd opgericht als ruimdenkend tegenwicht van de polariserende *'De Reformatie'*. Veel van de lezers en redacteurs hadden een pacifistische overtuiging, wat steeds moeilijker te rijmen viel met nationale en internationale gebeurtenissen tijdens de crisisperiode van 1938 tot 1940.

Door analyse van uitgaven van *Woord en Geest* tussen 1938 en 1940, probeer ik een beeld te schetsen van de heersende denkbeelden en de ontwikkeling van de groep rond dit blad. Dit onderzoek is belangrijk, omdat zowel deze groep als deze vorm van communicatie in de belangrijke en vormende jaren van de protestantse kerk tot nu toe grotendeels onderbelicht zijn gebleven in de geschiedschrijving van de Nederlandse protestantse kerk. Door middel van een historische situering van het weekblad (1.2 tot 1.5) zal ik komen tot een periodisering in mijn onderzoek (1.6). De scriptie is chronologisch opgebouwd, dus de periodisering die in 1.6 wordt gekozen, is tevens de hoofdstukindeling van mijn scriptie.

1.2 Internationale ontwikkelingen tussen 1919 en 1940

In 1919 werd in Versailles een vredesverdrag overeengekomen, nadat aan de 'grote oorlog' die vanaf 1914 over de hele wereld was gevoerd, een einde was gekomen. Met deze afspraak over territorium en financiële genoegdoeningen werd de inhoud van de internationale vrede vastgelegd. Later bleek Versailles echter niet alleen positieve gevolgen te hebben voor de wereldvrede. Want wat als vredesovereenkomst werd bejubeld, was in feite een onschadelijk maken van Duitsland. De vrede die werd overeengekomen, liet Duitsland in armoede en met verlies van grote stukken grond achter. Het zou nog jaren duren om daar van te herstellen. Volgens Maarten van Rossem (Van Rossem 2007, pp.50-52) was het verlies dat Duitsland leed echter nog niet zo groot als dat van bijvoorbeeld Frankrijk of Rusland. Op het Europese vasteland waren er volgens hem na Versailles geen sterkere mogendheden dan Duitsland¹. Natuurlijk was Duitsland benadeeld, zegt van Rossem, maar het land had grote mogelijkheden om weer te groeien in welvaart. Wat wel zeker was is dat er in de Duitse verkiezingspropaganda veelvuldig gebruik werd gemaakt van de 'pijnlijke afspraken' van Versailles. De prestige van Duitsland had immers wel een deuk opgelopen.

¹ M. van Rossem, *Drie oorlogen: een kleine geschiedenis van de 20e eeuw* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2007) pp. 50-52

Na het verdrag van Versailles begon de periode van de Republiek van Weimar. Voor de geallieerde landen was Duitsland geen volwaardige gesprekspartner in de zojuist opgerichte Volkenbond, die als doel had een einde te maken aan alle oorlogen. De Duitsers mochten aanvankelijk geen lid worden. Ondertussen moest het Duitse Rijk in de jaren twintig zeer hoge herstelbetalingen opbrengen voor de overwinnaars van de oorlog. Regeringen wisselden elkaar af en de inflatie steeg tot een hoogtepunt in 1923 toen Franse en Belgische troepen het Ruhrgebied hadden bezet. Reeds in het najaar van 1923 probeerde Adolf Hitler via de zogenaamde ‘Bierkellerputsch’² aan de macht te komen, het leger koos echter de zijde van de regering en Hitler werd (relatief kort) in gevangenschap gezet.

De jaren die volgden op deze coup waren jaren van relatieve welvaart. De Amerikaanse regering had besloten het instabiele Duitsland van economische impulsen te voorzien. In 1924 trad het Dawes-pact in werking, in 1929 het Young-Pact. Duitsland kon op deze manier betalen aan Engeland en Frankrijk en deze landen konden op hun beurt hun schulden bij Amerika inlossen. Toen in 1929 met de beurskrach alle leningen van Amerika stopgezet werden, ontstond er een financiële crisis in Duitsland. Tevens veroorzaakte dat allerlei onlusten en kregen extreemlinkse en extreemrechtse groeperingen meer draagvlak. Doordat de extreemrechtse NSDAP nooit aan regeringen had deelgenomen vond de Duitse bevolking dat haar van de economische malaise in de jaren dertig niets te verwijten viel. De partij groeide in de crisistijd dan ook zeer snel.

Op 30 januari 1933 werd Hitler tot rijkskanselier benoemd. Bij de landelijke verkiezingen op 5 maart van dat jaar, haalde de NSDAP net niet de absolute meerderheid, maar Hitler trok toch alle macht naar zich toe met beroep op artikel 48 van de Duitse grondwet die op 23 maart werd aangenomen door de Rijksdag.³ Hij stichtte zijn ‘Derde Rijk’⁴ en benoemde zichzelf tot de ‘Führer’ van dat Rijk. Door middel van geweld tegen het volk en intimidatie van tegenstanders wist hij zijn macht te bevestigen.

In Duitsland was in 1938 de kracht van het nationaalsocialistische oorlogsapparaat dusdanig gegroeid dat Hitler Europa voor een beperkte keuze kon stellen. Óf men laat Duitsland gebieden die bij het verdrag van Versailles(1919) waren afgestaan, annexeren, óf men verklaart Duitsland de oorlog. Op 12 maart kwam aan jaren van intimidatie en manipulatie een eind toen Oostenrijk gedwongen werd zich aan te sluiten bij Duitsland(Anschluss). Vervolgens werd op 30 september 1938 in München een verdrag door de regeringsleiders van het Verenigd Koninkrijk(Chamberlain), Frankrijk(Daladier), Italië (Mussolini) en Duitsland (Hitler) ondertekend. In dit verdrag werd afgesproken dat de Duitse bezetting van het Súdetenland niet werd verhinderd, zolang Duitsland de rest van Tsjecho-Slowakije niet probeerde in te nemen.

² Van 8 op 9 november 1923 deed Adolf Hitler een poging om de regering van het Duitse Rijk omver te werpen. Uiteindelijk mislukte de poging doordat politie en leger de zijde van de regering kozen. De plannen om de regering omver te werpen werden beraamd in de Bürgerbräukeller, daarom is de naam Bierkellerputsch er aan verbonden.

³ Artikel 48 gaf de president en zijn regering in tijden van nood extra bevoegdheden. ‘Gesetz zur behebung der Not von Volk und Reich’.

⁴ De term ‘Drittes Reich’ werd in die periode veelvuldig gebruikt in Nazi-propaganda. Het Derde Rijk was volgens de stichters de opvolger van ‘het Heilige Roomse rijk der Duitse natie’ (843-1806) en ‘het duitse keizerrijk’ (1871-1918).

1.3 Neutraliteit Nederland in de eerste wereldoorlog en maatschappelijke stromingen tijdens het interbellum

De Nederlandse regering verkoos in de eerste wereldoorlog de neutraliteit maar dat betekende niet dat de verschrikkingen van deze oorlog het land onberoerd lieten. In de pers werd de volksofinie geïnformeerd over de ontwikkelingen in het buitenland, de neutraliteit werd soms zelfs brutaal geschonden door bombardementen. De Nederlandse troepen waren bovendien massaal gemobiliseerd tijdens de oorlog, dat betekende natuurlijk een groot sociaal probleem want door de mobilisatie werden gezinnen beroofd van vaders en zonen. In het interbellum leek het onder de Nederlandse bevolking een gewoonte om van de neutraliteitspolitiek die in de eerste wereldoorlog was gevoerd een te idealistische voorstelling te hebben. Deze politiek was eerder uit een zakelijke houding voortgekomen, deelnemen aan de oorlog zou een grote catastrofe hebben betekend voor Nederland. Mede door de revolutionaire spanning die was ontstaan na de eerste wereldoorlog, kreeg de bezinning op moraal en morele leiding een stimulans. De relatie tussen de kerk en oorlogsvoering werd een belangrijk punt op de agenda van de geestelijke voormannen.

De Oxford- beweging, die onder leiding van de charismatische Frank Buchman ontstaan was, bood gespreksstof over geestelijke en morele herbewapening. Dat was bedoeld als tegenreactie tegen de materiele internationale herbewapening die op dat moment plaatsvond. Deze stroming berustte grotendeels op de bekeering van grote politieke leiders, waarmee ze de samenleving wilden sturen en uiteindelijk ook bekeren. Tijdens het reizen door diverse landen tussen 1920-1930 vergaarde Buchman een grote groep aanhangers om zich heen. Tijdens de jaren dertig begonnen de spanningen binnen Europa te groeien en werd de strijdkreet van de tot dan toe als Oxford- groep bekend staande beweging: 'Morele herbewapening'. "In Nederland sluit de rij in 1937 met de grote campagne die de titel draagt: 'Nieuw Nederland loopt van stapel'".⁵ Eerder al, in de jaren twintig had Buchman toegang gekregen tot de Nederlandse elite via zijn contacten met het Nederlandse koningshuis.

Op deze beweging en zeker op haar groeiende invloed werd sceptisch gereageerd van gereformeerde zijde. Men zag een beweging die gebaseerd was op 'holle leuzen' en geen rekening hield met de reële situatie. Ook in de Gereformeerde kerken in Hersteld Verband (ontstaan na de kwestie- Geelkerken in 1926, vanaf hier afgekort tot H.V.), werd er kritisch gekeken naar deze stroming. Tot deze kerkelijke groepering behoorden veel redacteurs en medewerkers van *Woord en Geest*, waaronder de bekende predikant J.J. Buskes. "Het H.V. heeft zeker bij monde van die jonge garde van predikanten de Oxford Groep veroordeeld. Buskes liep daarin vooraan."⁶

1.4 De rol van gereformeerde periodieken in de kwesties Netelenbos en Geelkerken

In de jaren twintig en dertig moest het gereformeerde volksdeel zich opnieuw bezinnen op haar maatschappelijke opvattingen. Omdat het inmiddels een prominente plek in politiek (ARP) en onderwijs (VU) had verworven werd zij vaak geconfronteerd met de nieuwe ontwikkelingen van de tijd. De vraag werd steeds nijpender om de gereformeerde geloofsbeleving in dialoog te laten treden met de tijd. Dat werd niet bevorderd vanuit de Gereformeerde Kerken. De Gereformeerde Kerken konden zich echter toch niet onttrekken aan deze vraag en dat leverde spanningen op.

⁵ H.D. de Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel: De Oxford groep in Nederland, een sociale beweging van het interbellum* (Kampen: Kok, 1986) p. 44

⁶ De Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, p.190

Na afloop van de eerste wereldoorlog kwamen de spanningen in de Gereformeerde Kerken in Nederland tot een hoogtepunt in de 'kwestie- Netelenbos'. De Gereformeerde predikant Netelenbos werd afgezet in 1919 nadat hij in een Hervormde dienst was voorgegaan. Hij bond door middel van brochures de strijd aan met gereformeerde periodieken als *De Heraut* en *De Standaard*. "Hij ondervond zowel kritiek als weerklank van zijn vrienden ds. J.C. Brussaard en Geelkerken, evenals van studenten van de Vrije Universiteit."⁷ Iemand als Netelenbos vond nergens een tijdschrift waarin plaats was voor zijn gedachtegoed. Vooral zijn opvattingen over oecumene waren niet geaccepteerd binnen gereformeerde kring en vonden geen ingang bij *De Standaard* en *De Heraut*.

Juist in het interbellum vond er "een ware concentratie van persactiviteiten plaats", het "scheen, of men geen leidende positie in het kerkelijk leven kon innemen, anders dan via het redacteurschap van een eigen weekblad.", aldus Harinck in het slot van zijn betoog over *De Reformatie* (Harinck 1993, p.426)⁸. In 1920 was *De Reformatie* er op gereformeerd terrein bijgekomen, maar al gauw bleek dat de invulling van het blad niet voldeed aan de wens van sommigen om de ontwikkeling van het gereformeerde leven in dialoog te laten treden met de ontwikkelingen van de nieuwe tijd. Geelkerken, Brussaard en Buijendijk die allen al betrokken waren bij *De Reformatie*, besloten in 1925 dat het tijd was een ander geluid te laten horen.⁹ *Woord en Geest* werd opgericht en het eerste nummer verscheen op 2 oktober 1925. Het doel van de oprichters was een ruimdenkend gereformeerd weekblad op te richten.

Ondertussen bewees *De Overtoomsche kerkbode* de publieke spreekbuis van de medestanders van Geelkerken te zijn in de propagandastrijd die ontstond binnen de Gereformeerde wereld tijdens de 'kwestie-Geelkerken'. Na een klacht van een gemeentelid met betrekking tot het Schriftgezag werd in 1924 een kerkelijke procedure tegen ds. J.G. Geelkerken gestart. In tegenstelling tot het eerdere conflict met Netelenbos kon het publiek nu via *De Overtoomsche kerkbode* voorgelicht worden over de kerkrechtelijke gang van zaken. Echter nu ook bezien van de kant van de beklagde. Gelijktijdig kon in *De Heraut* en *De Standaard* de aanklager zijn verdenkingen expliciteren. Na de afzetting van Geelkerken¹⁰ ontstond in 1926 het H.V. Dit was een uiterst bescheiden gemeenschap die bestond uit 7200 gemeenteleden. Ondanks het geringe aantal gemeenteleden was het H.V. van belang, omdat voormannen van het ruimdenkende deel van de Gereformeerde Kerken Nederland zich hierin verenigd hadden.

1.5 Verandering nationale en internationale verhoudingen leidt tot gewetensnood bij de redactie van *Woord en Geest*

Eind jaren twintig en tijdens de jaren dertig werden veel mensen die betrokken waren bij het weekblad, lid van het antimilitaristische orgaan Kerk en Vrede (1924 opgericht) of de pacifistische politieke partij C.D.U.(Christelijk Democratische Unie, 1926

⁷ G. Harinck, *De Reformatie: weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn: Ten Have,1993) p. 51

⁸ Harinck, *De Reformatie*, p. 426

⁹ Een strikt vertrouwelijke brief over de oprichting van het blad werd door J.G. Geelkerken naar J.J. Buskes gezonden. *Archief-Buskes* in het HDC

¹⁰ Over deze kwestie: G. Harinck e.a., *De kwestie-Geelkerken: Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak,2001)

opgericht). Op 2 oktober 1936 werd het door de gereformeerde synode verboden deel te nemen aan het avondmaal wanneer men eveneens lid was van de C.D.U., hiermee werd deze partij op eenzelfde lijn gezet met de NSB, waarvoor een zelfde verbod gold. Het gedachtegoed van beide partijen werd gezien als in strijd met de gereformeerde belijdenis.

Kerk en oorlog, oorlog en vrede, vrede en verzet, militarisme of antimilitarisme, het waren allemaal belangrijke thema's voor *Woord en Geest* in het interbellum. Geestelijk voorbeeld en inspiratiebron voor veel redacteurs was Karl Barth. Deze internationaal zeer invloedrijke theoloog verzette zich met zijn optreden in woord en daad tegen de ontwikkelingen binnen de kerk en de universiteit in Nazi-Duitsland. Hij moest in 1935 zijn professoraat aan de universiteit van Bonn neerleggen en Duitsland verlaten. In zijn geboorteland Zwitserland kreeg hij aan de universiteit van Bazel een professoraat aangeboden.

In Nederland werd zijn gedachtegoed afgetast en doorvertaald door een groep waar onder andere K.H. Miskotte en J.J. Buskes jr. beiden toe behoorden. Beiden waren redacteurs van *Woord en Geest*. Vanuit deze groep 'leerlingen van Barth' was er veel interesse voor de theologie in Duitsland. En met de opkomst van het nationaalsocialistische regime verregaande belangstelling voor de Duitse kerkstrijd en de houding van de Bekennende Kirche daarin. Parallellen werden gezocht en gevonden voor de situatie van de kerken in Nederland. *Woord en Geest* bood voor hen één van de mogelijkheden om de Duitse kerkstrijd en het gevaar van het nationaalsocialisme publiekelijk uit te leggen en er voor te waarschuwen. Maar altijd bleef het antimilitarisme de belangrijkste houding bij deze redacteurs in hun reactie op de internationale verhoudingen. Het echte verzet bevond zich volgens hen op het geestelijke vlak. De rol van de kerk in dat verzet was om in de snel veranderende tijden een onveranderde boodschap houden, die gericht moest zijn op de echte goddelijke rechtvaardigheid, een rechtvaardigheid die alle menselijke pogingen tot rechtvaardigheid oversteeg.

Op 7 oktober 1938 publiceerde *Woord en Geest* een brief van Karl Barth die de gemoederen in Nederland daarna lange tijd bezig heeft gehouden. Karl Barth schreef op 19 september 1938 een brief aan zijn Tsjechische collega Prof. Hromadka, hoogleraar te Praag. Deze brief had een sterk militaristische toon, gericht tegen het onrecht dat zijns inziens het verdrag van München had veroorzaakt. Deze inhoud maakte grote indruk omdat Barth de raadsman van vele antimilitaristen in Nederland was. Omdat Barth's visie van grote betekenis was, zou ook in deze woorden dus wel belangrijke wijsheid zitten verpakt. Dat was althans de mening van veel antimilitaristen in die tijd. Hun reacties op de brief varieerden van verwarring¹¹ tot interesse in en openheid voor de standpunten van Barth.¹² De consequentie was in ieder geval dat de eigen antimilitaristische overtuigingen opnieuw geformuleerd moesten worden. Buskes was in alle gevallen een aanspreekpunt en vertegenwoordiger van de antimilitaristische beweging, ook binnen de redactie van *Woord en Geest*. Maar naast Buskes gaven ook mensen als D. Tromp (kritisch Kerk en Vrede-lid) en later ook G.H. Slotemaker de Bruïne (rechtsgeleerde en zoon van CHU- minister J.R. Slotemaker de Bruïne, vanaf 1938 medewerker van *Woord en Geest*) hun mening over de nieuwe situatie die door de uitspraken van Barth was ontstaan.

¹¹ Brief H.C. Touw aan Buskes van 10 oktober 1938, in Buskes-Archief HDC

¹² Brief mevr. Tromp aan Buskes van 10 oktober 1938, in Buskes-Archief HDC

Buskes bleef ondanks de brief van Barth bij zijn standpunt dat oorlog en gewapend verzet te allen tijde ‘zondes’ bleven. Desalniettemin moesten velen op hun vroegere mening over antimilitarisme terugkomen. Zij vonden het irreëel om te veronderstellen dat ‘geestelijk verzet’ nog steeds afdoende was om het kwade lot af te wenden.

Het bestuur van ‘Kerk en Vrede’ bleef ook bij het standpunt dat ‘geestelijk verzet’ het belangrijkste wapen van een volk was in deze moeilijke periode. Het resultaat was dat veel mensen hun lidmaatschap van Kerk en Vrede opzegden omdat thema’s als ‘rechtvaardigheid’ en ‘vrijheid’ even belangrijk werden geacht als het thema van de ‘vrede’ dat door toedoen van het hoofdbestuur van Kerk en Vrede de nadruk bleef krijgen die het al sinds de oprichting in 1924 kreeg.¹³

1.5 Belangrijke gebeurtenissen en hun invloed op de opinievorming in *Woord en Geest*, een periodisering

Om de ontwikkeling van *Woord en Geest* in deze kritieke jaren weer te geven heb ik gekozen voor een chronologische hoofdstukindeling.

Het beginpunt van 7 oktober 1938 en het eindpunt van 27 september 1940 zijn gekozen met een reden. Door de publicatie van de brief van Barth aan Hromadka markeert de redactie van *Woord en Geest* het begin van een crisis binnen de antimilitaristische beweging. Het eindpunt van 27 september 1940 werd bepaald door de simpele reden dat *Woord en Geest* toen ophield te bestaan.

Vanaf de publicatie van de brief van Barth in *Woord en Geest* op 7 oktober 1938 bekijk ik de houding van *Woord en Geest* ten opzichte van de internationale en nationale samenleving. De eerste periode, die aanvangt met de publicatie van de brief van Barth, laat in het werkveld van de artikelen van *Woord en Geest* een concentratie op het spanningsveld tussen antimilitarisme en militarisme zien.

De internationale politieke spanning, de Volkenbond en het internationaal recht komen veelvuldig ter sprake in *Woord en Geest*. Bij de redactie, die de Duitse politieke situatie volgt, richt de aandacht zich in eerste instantie op de pogingen van de Duitse overheid om de kerk gelijk te schakelen. De daaropvolgende periode van vervolging van niet-gelijkgeschakelde kerkgenootschappen en hun voorgangers schokt menig *Woord en Geest*-redacteur. De Duitse kerkstrijd wordt mede daarom nauwgezet gevolgd in haar verschillende uitingsvormen, *Woord en Geest* toont in haar artikelen verbondenheid met de *Bekennende Kirche*. Ook de houding van de nationaalsocialistische Duitse overheid tegenover de kerk en de dreigende perspectieven die deze houding met zich meebrengt roept vragen op over welk verzet de kerk kan bieden tegen een overheid. Is dat verzet geestelijk? En zo ja, is dat verzet dan geestelijk in de zin van de ‘geestelijke herbewapening’ van de Oxford-groep?

Na de ‘Kristallnacht’ richten de auteurs in *Woord en Geest* op nieuwe thema’s. Deze periode is dus van 7 oktober 1938 tot 9 november 1938.

In hoofdstuk 3 zal deze periode in *Woord en Geest* worden beschreven.

Van 9 op 10 november 1938 vond de Kristallnacht plaats, een moord op de Duitse diplomaat Ernst von Rath door een Joodse jongen op 7 november was de aanleiding voor een golf van geweld tegen alle Joden in Duitsland. Met de ‘Kristallnacht’ dient zich een nieuwe periode in *Woord en Geest* aan. Het afsluiten van de vorige periode en

¹³ E.D.J. de Jongh, *Buskes, dominee van het volk: Biografie* (Kampen: Kok, 1998) p.176

het aanbreken van een nieuwe periode is merkbaar in de artikelen van *Woord en Geest* door een melding van de Kristallnacht en een nieuwe interesse voor “de Joodse medemens”. Daarnaast is de verontwaardiging in de artikelen over het nationaalsocialisme en zijn ideeën nu nog explicieter.

Door de bezetting van Tsjecho-Slowakije op 15 maart 1939 verdwijnt de interesse van *Woord en Geest* voor “de Joodse medemens” geleidelijk meer op de achtergrond. Deze periode is dus van 9 november 1938 tot 15 maart 1939.

In hoofdstuk 4 zal deze periode worden beschreven.

Op 15 maart was Tsjecho-Slowakije kansloos tegen een aanval van Nazi-Duitsland op zijn grondgebied. Nadat eerder door een internationaal verdrag een groot deel van het land was afgenomen door de Duitsers, werd het land nu volledig door hen bezet. De internationale wereld raakte er steeds meer van overtuigd dat de appeasementpolitiek niet gewerkt had. De territoriale uitbreidingsdrang van de Duitsers werd voelbaar, vooral voor buurlanden als Nederland en Zwitserland. Voorwerpen van bezinning in *Woord en Geest* werden vanaf deze periode naast reeds genoemde thema's, de nationaalsocialistische ideologie en de verhouding van de kerk tot een dergelijke ideologie.

Het officiële begin van de oorlog op 1 september 1939, markeert de overgang naar een nieuwe periode voor *Woord en Geest*. Deze periode is dus van 15 maart 1939 tot 1 september 1939.

Deze periode zal in hoofdstuk 5 centraal staan.

Hoewel Duitsland dus al een oorlog met Tsjecho-Slowakije achter de rug had, volgde een officiële oorlogsverklaring van Frankrijk en het Verenigde Koninkrijk pas nadat Duitsland Polen binnenviel op 1 september 1939. De auteurs van *Woord en Geest* beseften dat de buitenwereld in oorlog was maar dat de ideologische strijd zich niet alleen buiten de landsgrenzen afspeelde. In deze periode wordt er scherp over de nationaalsocialistische ideologie en het Duitsland van die tijd gesproken in *Woord en Geest*.

De Nederlandse overheid had haastig opnieuw gekozen voor een houding van neutraliteit, maar was dat wel terecht als volgens de redactie van *Woord en Geest* zo duidelijk was aan welke zijde het recht lag bij de oorlogsvoerende partijen? Het is interessant om te bekijken of de redactie van *Woord en Geest* stelling durfde te nemen tegen het regeringsstandpunt, of dat zij haar loyaliteit liet zien. Heeft de redactie een keuze gemaakt tussen ‘strijden of lijden’? Uiteindelijk werd duidelijk dat Duitsland zich niets zou aantrekken van de Nederlandse houding van neutraliteit. In hun strategie was het Nederlandse grondgebied te belangrijk. Daarom wordt deze periode afgesloten met de Duitse inval in Nederland op 10 mei 1940. Deze periode is dus van 1 september 1939- 10 mei 1940.

In hoofdstuk 6 zal ik deze periode in *Woord en Geest* analyseren.

Toen op 10 mei 1940 de Duitsers Nederland binnenvielen, brak er voor *Woord en Geest* weer een nieuwe periode aan. Het eerste nieuwe nummer verscheen pas op 31 mei 1940. Hierin werden de gevolgen van de oorlog bekeken. De oorlog had haar slachtoffers geëist, de vertroosting voor de nood van de maatschappij is daarom het eerste relevante onderwerp van bezinning. Later kwam er aandacht voor de kwestie van de koningin en de regering die waren uitgeweken naar Londen. Voor veel Nederlanders was het vertrek van de regering, en met name van koningin Wilhelmina, een grote schok. De Nederlandse bevolking was vertwijfeld of dit als een daad van politiek

inzicht of als een ‘in de steek laten van het volk’ moest worden opgevat. De redactie van *Woord en Geest* leek zich niet zo te interesseren voor de rechtvaardiging van deze actie. Wel werden de ontwikkeling van de nationale samenleving en de rol van de kerk onder Duitse bezetting hoofdthema's van *Woord en Geest* in deze periode.

Daarnaast was er kritiek op Nederlandse initiatieven voor ‘eenmaking van het volk’. *Woord en Geest* kijkt bijvoorbeeld met argusogen toe hoe een beweging als de Nederlandse Unie veel aanhangers krijgt. Hoe ver kon men gaan in samenwerking met de Duitsers?

Tijdens de bezetting waren enkele redacteuren van *Woord en Geest* (Tromp, Miskotte en Buskes) actief in de Lunterse Kring. Dit was een kerkelijk verzetsorgaan, bestaande uit voornamelijk predikanten. Hun verzet uitte zich vooral in publicaties die tegen de gelijkschakeling van Nederland door de Duitsers was gericht. Men zou daarom in *Woord en Geest* een fel protestgeluid verwachten tijdens de bezetting. Het zou echter ook kunnen dat de redactie er voor koos het protest aan anderen te laten, juist omdat zij de verzetsleden in haar gelederen wilde beschermen en het risico voor sancties tegen het blad niet onnodig wilde vergroten. Kortom, hoe liet de redactie van *Woord en Geest* haar verzet tegen de bezetter zien, of verkoos zij voorzichtigheid boven sancties van de Duitse bezetter?

Doordat het steeds moeilijker werd *Woord en Geest* te publiceren en de neerwaartse spiraal van abonnemententekorten niet viel tegen te houden, hield *Woord en Geest* na 27 september 1940 op te bestaan. In eerste instantie dacht men dat het een voorlopige maatregel was, maar uiteindelijk verschijnt het weekblad ook na de oorlog niet meer. Deze periode is dus van 10 mei 1940 tot 27 september 1940 en wordt beschreven in hoofdstuk 7.

Voordat ik naar de inhoud van de artikelen van *Woord en Geest* in de gekozen periodes zal kijken, zal ik eerst in hoofdstuk 2 een introductie geven van het weekblad *Woord en Geest* en zijn redacteuren.

Door mijn keuze in periodisering zoals hierboven omschreven, spelen sommige thema's in het ene tijdvak een grotere rol dan in het andere tijdvak. Voor de lezer is het handig om een schematisch overzicht te hebben van de gekozen periodisering en de daarbij over het voetlicht tredende thema's. Hieronder is dat puntsgewijs weergegeven:

Schema 1

Periode:

7 oktober 1938(brief Barth aan Hromadka)

Thema's:

Morele Herbewapening

Antimilitarisme en militarisme

Duitse kerkstrijd

Volkenbond

9 november 1938(Kristallnacht)

‘De Joodse medemens’

Kerk en Staat

	Morele Herbewapening
	Duitse kerkstrijd
	Nationaalsocialisme
<i>15 maart 1939(annexatie Tsjechië)</i>	
	Buitenlandse ontwikkelingen
	Morele Herbewapening
	Duitse kerkstrijd
	Nationaalsocialisme
<i>1 september 1939(ival Duitsland in Polen)</i>	Oorlog en neutraliteit
	Antimilitarisme en militarisme
	Nationaalsocialisme
	Duitse kerkstrijd
<i>10 mei 1940(ival Duitsland in Nederland)</i>	Kerk en staat
	Nood van de samenleving
	Nederlandse identiteit en het koningshuis
	Aanpassing of verzet
<i>27 september 1940(einde bestaan Woord en Geest)</i>	

1.7 Verantwoording en onderzoeksvragen

De bestudering van gereformeerde periodieken heeft een beginpunt in het academisch proefschrift over *De Reformatie* van Prof. Dr. G. Harinck (1993). Verder is er echter weinig tot geen onderzoek met een beschrijving van een protestants weekblad als doel.

¹⁴ Wel is met de start van het grootschalige Bibliografie van Nederlandse Protestantse Periodieken- project (kort; BNPP) een aanzet gegeven voor verdere studie naar periodieken. Harinck stelt in zijn uitleg van het BNPP- project dat periodieken “in de laatste anderhalve eeuw een toonaangevende rol gespeeld...” hebben “...binnen het

¹⁴ H. de Waal, Vrijzinnigheid in de crisisjaren: Over de geschiedenis en de inhoud van Het Kouter, 1936 – 1941: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* nr. 67 (2007) pp. 2- 39

Nederlandse protestantisme.”¹⁵ Over bijvoorbeeld *De Standaard*, *De Heraut*, *De Bazuin* of *Woord en Geest* is echter geen specifiek inhoudelijk onderzoek te vinden.

Ook mijn opvatting is dat het publiciteitsbeleid van dergelijke bladen van groot historisch belang is, omdat de publieke opinie van protestants Nederland in het interbellum er sterk door beïnvloed werd. De geschiedenis van het protestantisme heeft in de twintigste eeuw door de twee wereldoorlogen sterke koerswijzigingen ondergaan (denk bijvoorbeeld aan ontwikkelingen als de liturgische vernieuwingsbeweging binnen de Hervormde kerk en ‘de doorbraakbeweging’ van predikanten die tegen de verzuiling ingingen). Voor de beeldvorming van het protestants historisch gedachtegoed zijn deze weekbladen, die doorgaans op de doelgroep aangepaste teksten schreven, zeer belangrijk. Men zou het niet onder de loep nemen van deze weekbladen een ‘gat in de geschiedschrijving van het protestantisme’ kunnen noemen, want men was destijds voor de informatievoorziening grotendeels van dit soort tijdschriften afhankelijk.

In mijn masterthesis tracht ik dit gat deels op te vullen. De tijd en ruimte die de thesis biedt is te beperkt voor een volledige beschrijving van *Woord en Geest*. Door een beschrijving te geven van het weekblad *Woord en Geest* tijdens de kritieke jaren 1938-1940 hoop ik bij te dragen aan een beeld van het protestantisme in die jaren.

De oprichters van *Woord en Geest* probeerden de gereformeerde geloofsbeleving in dialoog laten treden met de cultuur en met de nieuwe vragen van de tijd. Het was volgens hen dan ook passend om een pluriforme, ruimdenkende redactie samen te stellen. Dat lijkt ze zeker gelukt te zijn.

Het is de vraag of de redactie met die ‘ruimdenkendheid’ echter naar tevredenheid kon reageren op de internationale ontwikkelingen die plaatsvonden na de plaatsing van de brief van Barth aan Hromadka op 7 oktober 1938 (zie 1.5 en 1.6). Als hieruit een algemene houding van *Woord en Geest* valt te destilleren, welke houding is dat? Of zit er ontwikkeling in die houding? Als dat laatste zo is, kunnen er wellicht motieven van de redactie worden aangedragen voor de veranderende houding van *Woord en Geest*.

Voor mijn thesis ligt dan ook de volgende vraag ter beantwoording:

Hoofdvraag:

- Wat is de houding van *Woord en Geest* ten opzichte van de internationale en nationale samenleving in de kritieke periode van 7 oktober 1938 tot 27 september 1940?

¹⁵ Onder red. van G. Harinck en D. Th. Kuiper, *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers in: Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800, Jaargang 7* (Zoetermeer: Meinema, 1999), p. 222

Bij mijn benadering van de artikelen van *Woord en Geest* maak ik gebruik van de volgende deelvragen, waarin de belangrijkste thema's voor *Woord en Geest* in de periode van 7 oktober 1938 tot 27 september 1940 zijn vervat. Samen helpen zij antwoord te geven op bovenstaande hoofdvraag.

Deelvragen:

- Wat is de positie van *Woord en Geest* vanaf 7 oktober 1938 in het spanningsveld tussen antimilitarisme en militarisme?
- Hoe wordt in *Woord en Geest* vanaf 7 oktober 1938 gesproken over de verhouding van de kerk en de nationale samenleving?
- Welke houding neemt *Woord en Geest* aan ten opzichte van de Duitse kerkstrijd en de 'Bekennende Kirche' en welke waardering van de persoon van Karl Barth wordt er in de artikelen in *Woord en Geest* aangetroffen?
- Wat is de houding van *Woord en Geest* tegenover de in het interbellum ontstane 'Oxford-groep'-beweging en haar leus van 'geestelijke en morele herbewapening'?
- Wat is de houding van *Woord en Geest* tegenover de bezetter en de bezetting na 10 mei 1940?

2 *Woord en Geest*, Gereformeerd Weekblad

2.1 Inleiding

Een gereformeerd weekblad, zonder angstvallig vasthouden aan de gereformeerde traditionele opvattingen en met een ruime kijk op kunst en cultuur. In 1925 waren dat woorden waarmee *Woord en Geest* zich een plekje trachtte te verschaffen in de wereld van de periodieke gereformeerde bladen. “Naar onze vaste overtuiging bestaat er dringend behoefte aan een zelfstandig Gereformeerd orgaan van ander karakter dan *De Bazuin*, *De Heraut* en *De Reformatie*.”¹⁶ Zo spraken de drie oprichters destijds. De oprichters luisterden naar klinkende namen als Joh. C. Brussaard, F.J.J. Buijtendijk en J.G. Geelkerken. Toen in 1926 het H.V. ontstond, vond Brussaard echter dat Geelkerken als hoofdredacteur het blad te veel als een kerkblad van dit kerkgenootschap ging beschouwen. De bedoeling was om een weekblad te creëren op gereformeerde grondslag, zonder dat deze aan kerkelijke verplichtingen moest voldoen. Brussaard en Buijtendijk besloten al vroeg na de oprichting niet meer in het bestuur van de ‘stichting *Woord en Geest*’ plaats te nemen. Geelkerken bleef dus over. Al snel sloten zich echter steeds meer bekende personen uit theologie, politiek en maatschappij aan bij de redactie maar de meeste kopij kwam van (overwegend Hervormde) predikanten. Steeds meer verschoof de aandacht van het blad van het gereformeerde terrein (hoop op hereniging van het H.V. met de moederkerk) naar het H.V. en via het H.V. naar de Hervormde kerk (hoop op vereniging).

In 1938, waar wij ons beginpunt nemen, heeft *Woord en Geest* er al 13 jaargangen op zitten. Dit verplicht mij eerst een introductie te geven van *Woord en Geest*. Ik zal eerst de indeling van het blad (welke vaste en welke variërende rubrieken zijn er?) en de praktische gegevens (hoeveel kost een abonnement, hoeveel abonnementen werden er verkocht, etc.) bespreken in paragraaf 2.2. Het blad kreeg natuurlijk vooral vorm en inhoud door haar medewerkers en redacteurs, in paragraaf 2.3 zal ik aandacht besteden aan enkele prominente redacteurs van *Woord en Geest*.

2.2 Inhoud en doel *Woord en Geest*

Het weekblad *Woord en Geest* verscheen gewoonlijk elke vrijdag en in de zomermaanden tweewekelijks. Een jaarabonnement kostte vijf gulden, een half jaar twee gulden en vijftig cent en voor een los nummer betaalde men tien cent. Volgens een omrekening zou een jaarabonnement (vijf gulden in 1925) in 2009 de waarde van 32 euro en 87 cent hebben¹⁷, de prijs die men tegenwoordig voor een jaarabonnement van *De Reformatie* moet betalen is 49 euro en 95 cent. Waarschijnlijk zal *Woord en Geest* een goedkoop weekblad zijn geweest.

In 1925 werd *Woord en Geest* gedrukt door de drukker ‘Bosch en Keuning’. Na 1931 werd door de ‘Stichting *Woord en Geest*’ alle financiële administratie uit handen gegeven en een contract gesloten met een nieuwe drukker, ‘N.V. Arnhemsche Drukkerij’. Vanaf het jaar 1932 waarin het abonnementenaantal zijn hoogtepunt kende (1315 abonnees, zie tabel 1), werd een dalende lijn ingezet. Er werden daarop pogingen ondernomen om te peilen of het blad nog wel leefde bij haar achterban. “...de Redactie blijft waakzaam om het Blad voor de jongere intellectuelen aantrekkelijk te

¹⁶ Brief over oprichting *Woord en Geest*, in Geelkerken- archief, cursivering van PK

¹⁷ International Institute of Social History, *The value of the guilder/ euro: Comparing the purchasing power of the guilder from 1450 to any other year*, <http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php>

doen zijn.”¹⁸ Volgens het verslag van de bestuursraad over het jaar 1937-1938 begon het afnemende aantal abonnees nu echt “...onrustbarende afmetingen aan te nemen.”¹⁹.

Tabel 1 Abonnementenverloop

Jaargang	Aantal
1932-1933	1315
1933-1934	921
1934-1935	795
1935-1936	762
1936-1937	718
1937-1938	714
1938-1939	660

Bron: Notulen vergaderingen bestuursraad ‘stichting *Woord en Geest*’ 1932- 1939

Inmiddels was dat aantal gezakt naar 714. De medewerkers en redacteuren werden al langer niet betaald of vergoed voor hun diensten. De drukker betaalde een bedrag van 250 gulden om de honoraria te kunnen uitkeren. Dit geld werd echter al snel gebruikt om de begroting gezond te krijgen. De medewerkers leverden hun honorarium grotendeels uit eigen beweging in om *Woord en Geest* levend te houden. Op de jaarvergadering van 1938 bleek dat het tekort op de begroting 299,99 gulden was. De drukkosten voor de 13^e jaargang waren 3503,25 gulden. Maar dit bedrag hoopte men naar beneden te brengen door een nieuwe constructie met de drukker te bedenken.

De volgende constructie kwam uit de vergadering met de drukker: De heer Tamminga (de directeur van NV Arnhemsche drukkerij) ging meer geld uitkeren aan *Woord en Geest*,

¹⁸ Notulen jaarvergadering 2 juni 1936, in Geelkerken- archief HDC

¹⁹ Verslag bestuursraad ‘stichting *Woord en Geest*’ 1937-1938, in Geelkerken- archief HDC

naarmate er meer nieuwe abonnementen werden afgesloten. Maar gezien de gestage daling van het aantal abonnementen, lijkt dit een zeer optimistisch idee te zijn geweest.²⁰ Uiteindelijk liepen ook de inkomsten uit giften terug en begon men kritisch de rol van de drukker te bekijken. Want het Dagelijks Bestuur van de stichting concludeerde dat de prijzen van de drukker misschien wel toeschietelijk waren, maar dat de interesse van de drukker voor de inhoud van *Woord en Geest* leek te ontbreken.²¹ De bestuurders van *Woord en Geest* waren ondanks de daling in abonentenaantallen nog wel te spreken over de inhoud van het blad. Het leek er volgens hen op dat het blad "...in vele kringen meer toegang vindt dan eenige jaren tevoren."²²

Tot zover de introductie in de zakelijke situatie van *Woord en Geest*. De vormgeving en inhoud van het blad worden hieronder besproken.

Een doorsneenummer van *Woord en Geest* telde 6-8 pagina's. De pagina's werden dubbel bedrukt, waardoor er slechts drie of vier pagina's papier nodig waren om het blad te drukken. Het formaat was iets groter dan tegenwoordig het 'Tabloid- formaat'. De voorpagina werd gesierd met het logo van *Woord en Geest* (zie omslag scriptie), links een boek (symbool voor het Woord, de Bijbel) en rechts een duif met de vleugels gespreid (Bijbels symbool voor de Heilige Geest). De bedoeling van de stichters werd met deze symbolen samengevat. Men wilde "het levende Woord als Geestesgetuigenis Gods"²³ laten klinken in de teksten van *Woord en Geest*. Onder het logo van *Woord en Geest* staat een colofon met de namen van de redacteurs. Soms staat er links onder een dringende mededeling, meestal in dikgedrukte letters om de urgentie duidelijk te maken.

Het eerste artikel in *Woord en Geest* is altijd de 'Schriftoverdenking'. De functie van dit onderdeel is bezinning, altijd op theologische wijze. Voordat men de meer 'wereldse' artikelen leest, heeft men dus eerst altijd een introductie in de Schrift ontvangen. Deze verbinding van geestelijke met wereldse zaken is karakteristiek voor *Woord en Geest*. In de 'Schriftoverdenking' werd een verhandeling gegeven over een zinsnede uit de Bijbel. Het beroep op de lezer vanuit het evangelie stond centraal. Daarom koos de redacteur die de 'Schriftoverdenking' schreef vaak teksten die men eenvoudig kon verbinden met menselijke besomeringen.

Na de Schriftoverdenking komt het belangrijkste onderdeel van het weekblad, het 'Hoofdartikel'. Naast het feit dat dit het langste artikel is (vaak anderhalve pagina lang), worden hierin de belangrijkste actuele thema's behandeld. Voor ieder vakgebied dat in *Woord en Geest* aandacht kreeg, waren schrijvers uitgekozen met een specifieke deskundigheid. Men wilde nadrukkelijk vermijden dat bijvoorbeeld artikelen over politiek of rechtspraak door predikanten werden geschreven. Over het algemeen (soms ontbraken gewoon de geschikte auteurs) werd deze doelstelling gehaald. Omdat *Woord en Geest* zich wilde profileren als onpartijdig, streefde de redactie er naar om met enige regelmaat artikelen te plaatsen die een ander geluid lieten horen.²⁴

²⁰ Notulen dagelijks bestuur 21 juni 1939, in Geelkerken- archief HDC: Een verlaging van de tarieven van de drukkerij van 70 gulden per week bij een druk van 960 exemplaren zou een besparing van 200 gulden per jaargang opleveren.

²¹ Notulen jaarvergadering 8 juni 1939, in Geelkerken- archief HDC: "wenschelijker acht men het om te zien naar een uitgever, die zich meer voor het blad zou interesseren, dan de tegenwoordige Drukkerij."

²² Notulen jaarvergadering 21 juni 1938, in Geelkerken- archief HDC

²³ Zie voetnoot 8

²⁴ Redactie W&G, Gedachtenwisseling, *Woord en Geest*, 4 november 1938: Een bericht van de redactie waarin zij ingaat op de verscheidene reacties op de artikelen van mr. G.H. Slotemaker de Bruine die binnen zijn gekomen. Zij zal deze niet publiceren. Maar is niet tegen het laten horen van afwijkende

Het derde artikel is een onderdeel waarin de redactie zich bezighoudt met het kerkelijk leven. In 'kerkelijk leven' worden de discussies binnen de kerk en tussen theologen besproken. Daarnaast bericht men hier van de verschillende kerkelijke en kerkrechtelijke procedures die er gaande zijn. *Woord en Geest* interesseert zich vanaf 1936 voornamelijk voor de richtingstrijd binnen de Hervormde Kerk en het zoeken van die kerk naar vernieuwing. De lezer kan hier regelmatig kennisnemen van de visie van de redactie van *Woord en Geest* op de houding van de kerk in de maatschappij.

Onder een streep die onderaan de volgende pagina's staat getrokken, worden verschillende onderwerpen behandeld die met cultuur, oosterse filosofie, reizen en thematische theologie te maken hebben. Dit onderdeel heet heel toepasselijk 'onder de streep'. Het biedt de lezer vooral culturele opvoeding en spannende exotische reisverhalen

In het onderdeel 'uit het sociale leven' worden diverse zeer belangrijke en actuele onderwerpen op een begrijpelijke manier besproken. Waar de auteurs in het 'Hoofdartikel' veelvuldig een beroep doen op het intellectuele vermogen van hun lezers, is het in dit onderdeel juist begonnen om een begrijpelijke uitleg van maatschappelijke fenomenen en hun ethische consequenties (denk aan antisemitisme, morele herbewapening, democratie).

Daarnaast kan men een buitengewone interesse in de zending waarnemen in *Woord en Geest*. De verhalen van zendingsmensen in verre oorden staan regelmatig in aparte artikelen opgenomen, niet in een vaste rubriek. Hoewel het hier geen onderwerp van onderzoek is, kan men in *Woord en Geest* veel lezen over de twijfels die sommige zendingsmensen hadden bij de houding van de Nederlandse regering ten opzichte van haar kolonie in Indonesië. Verder is hier bij de auteurs niet slechts een missionaire maar eveneens een oecumenische houding zichtbaar.

Verhalen van de Grebbelinie, verhalen uit Engeland in oorlogstijd en verhalen van een gemobiliseerde soldaat bij de grens zijn te lezen in 'van hier en ginds'. Het is een aanmoediging tot goed christelijk leven, omdat de hoofdpersonen van deze verhalen zich in moeilijke situaties nog steeds vroom gedragen. Tegelijkertijd kan het artikel voor de lezer een confrontatie met de harde werkelijkheid zijn, waar de hoofdrolspelers van de verhalen zich in bevinden. Deze harde werkelijkheid blijkt uit de verhalen niet te worden bepaald door christelijke waarden.

Al deze onderdelen zijn vrij zwaarmoedig van karakter, er is echter ook ruimte voor ontspanning in *Woord en Geest*. Op de 'leestafel' worden diverse boeken besproken (wederom gecategoriseerd naar thema; politiek, cultuur, theologie enz.), vaak staan er boeken bij die geschreven zijn door redacteuren van *Woord en Geest*. Daarnaast treft men in *Woord en Geest* een 'feuilleton' aan. Dit onderdeel met romans en korte verhalen is duidelijk bedoeld als tegenwicht tegen alle serieuze lectuur die in het onderdeel 'leestafel' worden vermeld.

Belangrijk voor de studie naar *Woord en Geest* is het onderdeel 'Uit de Pers'. De lezers worden hierin op de hoogte gebracht van de opvattingen over kerk, religie en christendom die circuleren in de kerkelijke en neutrale pers. Vaak kan men hieruit opmaken, voor welke actualiteiten de redactie van *Woord en Geest* zich interesseerde.

ingekomen stukken. Daarom zal zij ook binnenkort een artikel van Mr. G.L. Patijn opnemen over 'München' dat geschreven is vanuit "...een gezichtspunt, tegenovergesteld aan dat in onze hoofdartikelen van 14 en 21 oktober j.l."

Tot slot zijn er dikwijls ‘fakkeltjes’, dat zijn artikelen die tussen de gewone artikelen worden geplaatst en wisselende onderwerpen hebben. De lay-out van *Woord en Geest* verandert gedurende de periode die ik bestudeer nauwelijks, met slechts één grote wijziging vanaf 10 november 1939. Vanaf deze datum probeert de redactie duidelijk met speelse koppen en een ander lettertype een aantrekkelijker blad te presenteren.

2.3 Redacteuren

Gedurende de volledige duur van het bestaan van *Woord en Geest* was de eindredacteur J.G. Geelkerken en de secretaris van de redactie A. van Deth. Voor de artikelen in *Woord en Geest* leveren veel verschillende auteurs kopij aan de redactie. Er was dus sprake van een grote medewerkerslijst. Enkele redacteuren van *Woord en Geest* zijn echter bepalend geweest voor de uitstraling van het blad. Daarom zal ik hieronder enige biografische informatie geven over Geelkerken, Miskotte, Buskes en Slotemaker de Bruïne. Hoewel A. van Deth zeer bepalend is geweest voor *Woord en Geest*, kon ik over hem geen biografische gegevens vinden.

J.G. Geelkerken werd geboren in 1879 in Alkmaar. Hij was eindredacteur gedurende het volledige bestaan van het blad en hoorde bij het oorspronkelijke drietal dat *Woord en Geest* oprichtte. De naam Geelkerken zal altijd verbonden blijven aan de kwestie die in 1926 een kerkscheuring teweegbracht in de gereformeerde kerk. Uit de kwestie-Geelkerken ontstonden de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband (zie 1.4), een kerkgenootschap dat in 1941 23 gemeenten met 7200 leden en 19 predikanten omvatte²⁵. Oorspronkelijk gaf hij samen met J.C. Brussaard en F.J.J. Buijtendijk richting aan *Woord en Geest*. Maar toen de banden van het blad met het H.V. erg nauw werden, besloot Brussaard zijn betrokkenheid bij het blad op te geven. Hij bleef uiteindelijk in de gereformeerde kerk, terwijl veel van zijn *Woord en Geest*-collega's wel met Geelkerken waren meegegaan. Ook Buijtendijk behoorde na verloop van tijd niet meer tot de redactie maar de redenen hiervoor zijn onduidelijk. Mogelijkerwijs heeft een rol gespeeld dat Geelkerken in de redactie bij tijd en wijlen ‘dictatoriale’ eigenschappen vertoonde. Uit het Geelkerken-archief in het Historisch Documentatie Centrum voor het Nederlands Protestantisme blijkt dat Geelkerken regelmatig met medewerkers van *Woord en Geest* botste door zijn manier van plaatsen en weglaten van artikelen²⁶.

Geelkerken publiceerde in *Woord en Geest* nauwelijks over politieke of culturele zaken, hij legde zich voornamelijk toe op theologische bezinning met een sterk gereformeerde kleur. Zo hield hij zich nauwkeurig aan de belijdenis bij de uitleg van de zinsneden die in de ‘schriftoverdenking’ werden gekozen.

Daarentegen lijkt in zijn leven vooral de oecumenische beweging hem te hebben geïnteresseerd, hoewel deze beweging met veel vijandigheid werd bekeken vanuit de Gereformeerde Kerken. Al tijdens de eerste jaren dat de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband contact legden met de vernieuwende stromingen binnen de Nederlands Hervormde Kerk was Geelkerken daarbij betrokken. In *Woord en Geest* is duidelijk deze interesse terug te zien. Het was mede zijn verdienste dat de toenadering

²⁵ J. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*(Haarlem: H.P. Vijlbrief B.V., 1989)dl. IV

²⁶ Uit persoonlijke brieven blijkt dat Geelkerken regelmatig in de clinch heeft gelegen met J. Diepersloot, die voor *Woord en Geest* over kerk en vorstenhuis schreef. Ook blijkt uit een emotionele briefwisseling met Buskes dat Geelkerken niet altijd instemming vond voor zijn manier van plaatsen en weglaten van bepaalde artikelen. In Geelkerken-archief, HDC.

tussen deze twee kerkgenootschappen “... zijn bekroning vond in de plechtige vereniging van beide kerken op 15 mei 1946”²⁷.

Hoewel Geelkerken zichzelf niet door het schrijven van artikelen op de voorgrond plaatste, was zijn stempel op de redactie in de mededelingen/commentaren en andere stukken van de redactie duidelijk waar te nemen. Vaak waren deze op de voor hem karakteristieke behoudende en ‘typisch gereformeerde’ toon geschreven. Toch bleek uit het Geelkerken- archief dat hij zich wel degelijk met politieke stromingen en nieuwe media- uitingen heeft beziggehouden. De krantenknipsels en brochures verraadden dat hij bovenmatig geïnteresseerd was in de nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving²⁸.

K.H. Miskotte werd geboren in 1894 in Utrecht. In theologisch Nederland was Miskotte bij zijn aantreden in de redactie van *Woord en Geest* al een bekende naam. Zijn theologie was vanaf de jaren twintig grotendeels gekleurd door gedachtegoed van Karl Barth. Voor de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland had Miskotte een pacifistische levensovertuiging. Gegrepen door de theologie van Barth, hield hij al gauw alle ontwikkelingen op Duits grondgebied nauwgezet in de gaten. “Met Barth wees M. een natuurlijke godskennis af. Toen het heidendom in Europa concrete en gevaarlijke vormen aannam in de ideologie van het nationaalsocialisme met zijn teruggrijpen op het oude Germaanse heidendom, publiceerde hij zijn tweede grote werk, *Edda en Thora*(1939), waarin hij de tegenstelling tussen Germaanse en Israëlitische religie fenomenologisch beschreef en aldus het nazisme principieel bestreed.”²⁹

Miskotte werd lid van een interconfessionele verzetsgroep, de Lunterse Kring. In deze groep van voornamelijk sociaal betrokken predikanten was het doel de Hervormde Kerk bewust te maken van de antisemitische en andere onmenselijke maatregelen van de Duitsers. Vooral tijdens de bezettingsjaren publiceerde deze groep verscheidene illegale documenten, die voornamelijk door de groepsleden zelf werden verspreid. Miskotte probeerde door deelname aan de ‘Lunterse Kring’ de weerstand van de Nederlandse Hervormde Kerk tegen de Duitse bezetter actiever te maken en beter te organiseren. Samen met J. Koopmans en K.H. Kroon schreef hij in de zomer van 1941 *Wat wij wel en wat wij niet gelooven*. Tijdens de bezetting werd het boek van Miskotte, *Edda en Thora* verboden. In *Woord en Geest* schreef Miskotte regelmatig over antisemitisme. Zijn voornaamste werk in *Woord en Geest* lag echter op het gebied van de theologische bezinning.

J.J. Buskes werd geboren in Utrecht in 1899. Buskes is aan latere generaties bekend als de ‘dominee van het volk’, hij toonde zijn theologische overtuigingen vooral in zijn sociale betrokkenheid³⁰ Zo werd hij lid van het C.D.U., een pacifistische socialistische partij. Naast zijn politieke betrokkenheid toonde hij ook zijn betrokkenheid in de kerkelijke vredesbeweging. Buskes trad reeds in 1928 toe tot de groep van

²⁷ De Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, dl. IV p. 195

²⁸ Opvallend is het grote aantal krantenknipsels uit NSB- propagandabladen. Ook komt de Nederlandse Unie voorbij. Tevens zit de illegale brochure van de Lunterse Kring, ‘Bijna te laat’ er tussen. Daarnaast zit er een afschrift van 27 juli 1940 tussen van de statements die Seyss Inquart maakte aan het adres van opperbevelhebber van de Nederlandse land-en zeemacht G. Winkelman. In Geelkerken- archief, HDC.

²⁹ W. Nijenhuis, Miskotte, Kornelis Heiko, in: J.W. Buisman en G. Brinkman (eds.) *Biografisch Lexicon van het Nederlandse Protestantisme* (Kampen: Kok, 2006) dl. VI p. 193

³⁰ E.D.J. de Jongh, Buskes, Johannes Jacobus, in C. Houtman (ed.) *Biografisch Lexicon van het Nederlandse Protestantisme* (Kampen: Kok, 2001) dl. V

gemeenteleden en predikanten die tegen oorlog en oorlogstoerusting was. De naam van deze groep was: 'Kerk en Vrede'. Voor de leden van de groep stond oorlog gelijk aan zonde, daar was weinig discussie over. Wel was er veel discussie over de praktische en concrete invulling van de vrede. Buskes was lid van het hoofdbestuur vanaf 1929 en voorzitter van 1935 tot 1937 en van 1950 tot 1951. Vooral in de periode na september 1938 werden aan hem als prominent lid van 'Kerk en Vrede' veel kritische vragen gesteld over de zojuist verkregen vrede van München. Buskes was evenals Miskotte beïnvloed door Barth en alle uitspraken en handelingen van Barth werden door hem uiterst serieus genomen. Zo ook de wending van Barth in september 1938 naar een meer strijdvaardig standpunt in de strijd tegen de nationaalsocialisten. In *Woord en Geest* publiceerde Buskes regelmatig zijn opvattingen over de vrede en de geestelijke houding die christenen in tijden van oorlog en vrede dienden aan te nemen. Buskes was in de crisisjaren die aan de oorlog voorafgingen actief bestrijder van de nationaalsocialistische opvattingen over mens en maatschappij. Zo was hij van 1936 tot 1939 bestuurslid van een 'Comité van Waakzaamheid'. Dit 'Comité van anti-nationaalsocialistische intellectuelen' produceerde een stroom van brochures die erop gericht waren het volk in te lichten over de valse bedoelingen van het nationaalsocialisme. Tevens lieten zij hun lezers kennismaken met de steeds verergerende situatie in Duitsland.³¹ Een belangrijk oecumenisch middel om het verzet van de kerken op één lijn te krijgen in hun houding tegenover de bezetter was het Interkerkelijk Overleg, ook hier nam Buskes deel aan van 1940 tot 1943. Naar aanleiding van al zijn illegale publicaties en zijn publiekelijke verzet tegen de bezetter (Buskes wenste zijn toon niet te minderen), werd Buskes gearresteerd en gevangengezet in St. Michielsgestel in 1944.

G.H. Slotemaker de Bruïne werd geboren in 1899 in Beilen (Drenthe). Na een maatschappelijke carrière bij Philips en Centraal Beheer kwam hij onder de indruk van de heersende maatschappelijke tegenstellingen. Maar meer nog door het nationaalsocialisme werd zijn gevoel voor maatschappelijke onrechtvaardigheden geprikkeld. Hij maakte enkele reizen naar Duitsland en ontmoette hier Karl Barth, ook hij werd sterk beïnvloed door deze Zwitserse theoloog. Hij maakte kennis met de 'Bekennende Kirche' en was goed op de hoogte van de strijd die de kerk in Duitsland moest voeren met het nationaalsocialisme³². Tijdens de oorlog was hij één van de initiatiefnemers van de 'Lunterse Kring'. In het gezelschap van redacteurs en medewerkers van *Woord en Geest* was hij een rechtsgeleerde onder de vele godgeleerden en predikanten.

Hij kwam pas in 1938 bij de redactie van *Woord en Geest*, op voordracht van het Dagelijks Bestuur op de jaarvergadering van 21 juni 1938 werd hij gevraagd als extra redacteur omdat op dat moment een te groot aandeel van de kopij werd aangeleverd door predikanten uit de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij schreef direct een groot aantal artikelen, waarvan vele hoofdartikelen.

Hij sloot zich na de dood van zijn vader in 1941 aan bij de SDAP, de arbeiderspartij (zijn vader, J.R. Slotemaker de Bruïne, was een zeer bekend CHU-minister die tijdens zijn actieve leven er sociaal betrokken opvattingen op na hield. Voor sociaal denkende christenen, zoals bijvoorbeeld Miskotte, was hij een groot voorbeeld). Gerard Slotemaker

³¹ In 1936 en 1937 verschenen o.a. J.J. Buskes, *Het nationaalsocialisme als bedreiging van de kerk: de les van Duitsland!* (Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.,1937) 64pp.; M. ter Braak, *Het nationaalsocialisme als rancuneleer* (Assen: Van Gorcum & Comp. N.V.,1937) 29pp.; Ph. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar* (Assen: Van Gorcum & Comp. N.V., 1936) 31pp.

³² P. Denekamp, Slotemaker de Bruïne, Gerardus Hendricus (1899- 1976), in: J. Charité (ed.) *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 2002) dl.V

de Bruïne vond dat zijn vader in zijn nadagen een afkeurenswaardige neutrale houding ten opzichte van de Duitsers had aangenomen.

In *Woord en Geest* schreef Slotemaker veel over de vrede na het verdrag van München en wat deze inhield. Deze teksten zijn interessant omdat Slotemaker geen lid was van ‘Kerk en Vrede’ of van de C.D.U., waar veel *Woord en Geest*- medewerkers dat wel waren. Zijn teksten en opvattingen waren wel geïnspireerd door Karl Barth en leverden daarom aanknopingspunten voor een dialoog met redactieleden die wel ‘Kerk en Vrede’- leden waren, zoals bijvoorbeeld het echtpaar Tromp.³³

³³ Mevr. Tromp komt op 10 oktober 1938 met het verzoek bij Buskes om in gesprek te treden met G.H. Slotemaker de Bruïne, naar aanleiding van zijn nog niet gepubliceerde hoofdartikel voor *Woord en Geest* van 14 oktober 1938, ‘Vrede’. In Buskes- archief, HDC.

Natuurlijk was de belangrijkste aanleiding de brief van Barth aan Hromadka die *Woord en Geest* in de nieuwe jaargang op 7 oktober 1938 publiceerde.

3 7 oktober 1938- 9 november 1938

3.1 Inleiding

Op 7 oktober 1938 verscheen het eerste nummer van de 14^e jaargang van *Woord en Geest*. In dit nummer schreef de redactie ter introductie het volgende: “Met dit nummer begint Woord en Geest zijn nieuwen, den veertienden, jaargang. De redactie kan niet anders dan dankbaar zijn voor de belangstelling en de medewerking, welke het blad bij den voortduur ontmoet. Al dient hier onmiddellijk aan toegevoegd te worden, dat- wil het voortbestaan van Woord en Geest ook voor de toekomst verzekerd zijn- uitbreiding van het aantal abonnementen alleszins wenschelijk is. Dit aantal beweegt zich reeds geruimen tijd in de opgaande lijn (dit is dus een verbloeming van de situatie, zie tabel 1!). Maar het accres behoorde grooter te zijn. En we doen een krachtig beroep op onze lezers het hunne te doen om dit te bevorderen.”³⁴ In eerste instantie lijkt er niet iets opmerkelijks in deze uitgave van *Woord en Geest* voor te komen. A. van Deth bespreekt de vrede van München en er is een artikel opgenomen over *De meening van Barth*. Maar het artikel over de vrede van München neemt een andere wending en het daaropvolgende artikel over Barth is ook geen gebruikelijke tekst, het heeft een wel zeer bijzondere inhoud.

In het artikel over Barth wordt een brief van Barth opgenomen die hij op 19 september aan zijn collega Hromadka in Praag verstuurd. Hromadka was hoogleraar aan de Johannes Husfaculteit. Zeer recentelijk waren grote delen van Tsjecho-Slowakije in gevaar gekomen doordat Hitler het Sudetenland had bezet. Op de conferentie in München die daar op volgde waren er geen vertegenwoordigers van Tsjecho- Slowakije aanwezig. Er werd daar overeengekomen door Franse en Engelse regeringsleiders met Hitler en Mussolini dat men niet in actie zou komen tegen de bezetting van het Sudetenland door Duitsland. De regeringsleiders van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk dachten hiermee tijd te winnen om te herbewapenen om daarmee Duitsland later alsnog te kunnen weerstaan in een eventuele oorlog.

In *Woord en Geest* werd in deze periode van materiële herbewapening toch bekeken of de stroming voor morele herbewapening misschien iets constructiefs te bieden had voor een geestelijk verzet. “De Oxfordgroep ontketende in september 1938 een publiciteitsoffensief met advertenties in dagbladen en bijeenkomsten.”³⁵ Geestelijke en morele herbewapening werden daarmee belangrijke thema's.

Karl Barth en vele anderen, vonden dat verzet tegen Hitler gerechtvaardigd was, ook vanuit christelijke overwegingen. Karl Barth stond tot dan toe bekend als een tegenstander van het militarisme dat men overal in Europa zag toenemen. Met uitspraken die hij in de brief aan Hromadka deed, schokte hij echter bevriende antimilitaristen in binnen- en buitenland. De brief bleek namelijk niet slechts op te roepen tot geestelijk verzet. De vraag of onder bepaalde omstandigheden gewapend verzet toch aanvaardbaar was, werd daarmee een belangrijk principieel probleem voor de antimilitaristische stromingen. Karl Barth had met zijn uitlatingen voor een crisis gezorgd in het gedachtegoed van bewegingen als ‘Kerk en Vrede’, de C.D.U. en verwante antimilitaristische partijen en stromingen. Omdat Karl Barth voor hen altijd

³⁴ *De nieuwe jaargang*, W&G 7 oktober 1938

³⁵ M. v.d. Linde, *Het visioen van Eijkman, Dr. J. Eijkman, de Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen en de vernieuwing van Nederland 1892-1945*(Hilversum: Verloren, 2003)p. 235

een voorbeeld was in theologische en politieke opvattingen namen zij deze wending naar strijdbaarheid zeer serieus.

De situatie voor de kerk in Duitsland werd steeds acuter, de Lutherse theoloog Martin Niemöller werd op 19 juni 1937 opgepakt vanwege een preek die tegen Hitler was gericht. Hij werd in het concentratiekamp Sachsenhausen gezet en later verplaatst naar Dachau. Deze predikant was lid van de 'Bekennende Kirche'. De strijd van deze kerk werd vanaf haar ontstaan nauwgezet gevolgd door de Nederlandse 'leerlingen van Barth'. Deze informatie wilden zij meegeven aan de Nederlandse kerkgangers, want wat er in Duitsland gebeurde kon binnenkort ook in Nederland plaatsvinden, meenden zij. Door artikelen in *Woord en Geest* trachtte de redactie Nederland voor te bereiden op een soortgelijke strijd van de kerk tegen de staat.

Op de achtergrond van alle politieke ontwikkelingen stond de Volkenbond. Deze in 1920 opgerichte organisatie had als streven om alle oorlogen te beëindigen. Maar de landen die oorlogen gestart waren en daarvoor sancties kregen opgelegd van de Volkenbond, stapten simpelweg uit deze organisatie. Zo werd deze poging tot internationale rechtsspraak te niet gedaan. Alleen in deze eerste periode (7 oktober tot en met 9 november 1938), waarin het mislukken van deze poging steeds duidelijker wordt, staat het functioneren van de Volkenbond in de aandacht in *Woord en Geest*.

Achtereenvolgens worden de volgende thema's behandeld; Karl Barth en de brief aan Hromadka (§3.2), morele herbewapening (§3.3), militarisme en antimilitarisme (§3.4), de Duitse kerkstrijd (§3.5) en de Volkenbond (§3.6).

3.2 Karl Barth en de brief aan Hromadka

De Zwitserse theoloog Karl Barth, de grondlegger van de dialectische theologie, moest in 1935 vanwege zijn non-conformerende houding zijn professoraat in Bonn opgeven. Barth weigerde een eed af te leggen waarin hij trouw aan Hitler zou zweren. Hij kreeg daarna een leerstoel aangeboden in Basel, waar hij zijn activiteiten vervolgde. In zowel Duitsland als Zwitserland was hij actief in het verzet tegen de zogenaamde Deutsche Christen (de gelijkgeschakelde Duitse rijkskerk) en het nationaalsocialisme. Hij hielp mee met het oprichten van de 'Bekennende Kirche' en schreef als voornaamste auteur mee aan de *Barmer Thesen* in 1934. In deze theologische verklaring grijpt men terug op de exclusiviteit van de openbaring in Jezus Christus. Er zijn geen andere aan de Heilige Schrift vreemde openbaringsbronnen denkbaar. De verklaring was vooral een uiting van verzet tegen de houding van de 'Deutsche Christen', die de scheiding tussen de kerk en de nationaal- socialistische overheid lieten wegvallen. Deze *Barmer Thesen* werden een belangrijk symbool van kerkelijk verzet in Duitsland.

In Nederland werd het gedachtegoed van Barth in de jaren dertig vooral populair onder een groep van voornamelijk vooraanstaande intellectuelen (zoals bijvoorbeeld Buskes, Koopmans en Miskotte). Zij lieten het Nederlandse volk kennismaken met de theologie van de Römerbrief (1919) en met Barth's *Kirchliche Dogmatik* (1932-1951). Terwijl zij de ontwikkelingen in Duitsland gadesloegen, probeerden zij het Nederlandse volk te waarschuwen voor het nationaalsocialisme en alert te maken voor toekomstige ontwikkelingen in de kerk. Uit hun midden verschenen de *Amersfoortse Thesen*, een Nederlandse 'vertaling' van de *Barmer Thesen*. De *Amersfoortse Thesen* vonden weinig weerklank bij het Nederlandse volk. Het stuk werd door weinigen ondertekend omdat het te kritisch tegenover Duitsland was, anderen tekenden niet omdat het stuk te sterke

‘Barthiaanse’ tendensen liet zien. Het stuk vertoonde inderdaad veel overeenkomsten met de *Barmer Thesen*, maar het grootste verschil zat in artikel vier van de *Amersfoortse Thesen*, dat ondubbelzinnig het antisemitisme afwees. Deze afwijzing was logisch omdat inmiddels de ‘Kristallnacht’ op 9 november 1938 had plaatsgevonden en het Joodse vluchtelingenprobleem een groot maatschappelijk en moreel probleem vormde.

Zoals beschreven stonden de soldaten van Hitler in 1938 in Tsjecho- Slowakije na de inname van het Sudetenland. De dreiging was groot dat Hitler opdracht zou geven de rest van het land in te nemen. De druk op Tsjecho- Slowakije werd steeds groter en Barth meende dat het nodig was de Tsjechen en Slowaken een hart onder de riem te steken. In de brief die Barth stuurde, bemoedigde hij Hromadka en zijn landgenoten, door volharding en zo nodig gewapend verzet zouden zij de kerkelijke zaak recht doen. Vooral één zin wekte een schokreactie op bij ‘Kerk en Vrede’: “Iedere Tsjechische soldaat die dan strijdt en lijdt, zal dat ook voor ons en, ik zeg het vandaag zonder voorbehoud: ook voor de kerk van Jezus Christus doen”³⁶. In de brief zei Barth dat hij zich alleen gevoeld had in zijn standpunt dat München een catastrofe was voor de Europese vrijheid. Overal werd de vrede bejubeld. Hij vond dat de inzet van de soldaat voor zijn land erop was gericht de rust en vrede te bewaren voor de bevolking.

Hoewel deze brief dus een schokreactie teweegbracht, week Barth niet af van zijn eerdere opvattingen over kerk en staat. Hij vond dat het gezag van het Woord, het enige gezag was waaraan een christen altijd diende te gehoorzamen. Dus geen militarisme of pacifisme, maar het Bijbelwoord moet de concrete situatie verhelderen³⁷. De reden dat *Woord en Geest* tot publicatie van deze brief overgaat, is niet alleen dat leden van de redactie Hromadka hebben ontmoet op de oecumenische wereldconferentie te Edinburg in 1937 (Faith and Order). Een van de redenen “...is den wel zeer merkwaardigen inhoud van Barths schrijven aan Prof. Hromadka.”

Onder de brief van Barth, merkt Geelkerken enige zaken op in het betoog van Barth: Blijkbaar was oorlog niet onder alle omstandigheden zonde volgens Barth en kon er een oorlog “...gevoerd worden, voor recht en vrijheid...” sterker nog, zei Barth, dat soms “het voeren van zulk een oorlog geboden kan zijn, zelfs een strijd kan wezen voor de zaak van Christus` kerk en waarin met een goed geweten vertrouwd mag worden op ‘den levenden God en Vader van Jezus Christus’”³⁸. De mening van Karl Barth werd van belang geacht (en Geelkerken sprak hier namens de redactie) en daarom zonder voorbehoud opgetekend.

Op 11 november 1938 volgt een verduidelijking van de uitspraken van Barth. De brief is nu ook in zijn geheel bekend geworden. Vanwege de relevantie van de inhoud van dit artikel voor deze periode, betrek ik dit artikel van 11 november in mijn bespreking van de periode tot 9 november. *Woord en Geest* publiceerde daar zowel de brief van Barth aan Hromadka als de brief van Barth aan Ds. Derksen, waarin hij nadere toelichting van zijn standpunten geeft. Ds. Derksen had hem hierom gevraagd. De redactie van *Woord en Geest* achtte het niet correct om op enkele “krasse uitspraken”³⁹ censuur toe te passen, zoals het Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur van 4 november

³⁶ *De meening van Karl Barth*, ‘fakkeltje’, W&G 7 oktober 1938

³⁷ De Jongh, *Buskes*, pp.171-180

³⁸ Citaten uit: *De meening van Karl Barth*

³⁹ Citaten uit: *De brief van Barth aan Hromadka*, W&G 11 november 1938

1938 dat wel deed. Hiermee lieten zij zien dat zij inderdaad geen voorbehoud bij de brieven hadden.

In de toelichting zei Barth dat in het internationaal recht alle belanghebbenden zouden moeten zijn gehoord, in het geval van Tsjecho-Slowakije was dat achterwege gebleven.

“De mogelijk bestaande misstanden mochten in geen geval worden verholpen door het stellig grootere kwaad, dat men Tsjecho-Slowakije de eenige Oostelijke voorpost van de democratische politiek, praktisch hulpeloos maakte en weer vier miljoen Europeesche mensen uitleverde aan het dictatuursysteem (aan zijn geheime politie, zijn barbaarsche rechtspraak, zijn gelijkgeschakelde pers, zijn anti-semitisme, zijn kerkstrijd, zijn mythus enz.) en zoo aan dat systeem nieuw prestige en nieuwe kracht toebrengt. Ook uit dit gezichtspunt had Tsjecho-Slowakije den plicht van zelfhandhaving en dus van militaire verdediging.”

Met betrekking tot zijn uitspraken over het strijden van de kerk zei hij het volgende: “Worden de politieke orde en vrijheid bedreigd, dan geldt die bedreiging indirect ook de Kerk.” Ze kan alleen maar geestelijk lijden en strijden, maar moet terdege beseffen dat er eveneens menselijk lijden en strijden voor haar geschiedt. Barth zei zich slechts vergist te hebben in de standvastigheid van Praag in het verzet tegen de Duitse annexatie. Eveneens had hij niet verwacht dat Engeland en Frankrijk consequenter zouden zijn in hun veroordelen van Hitlers agressieve politiek. Ten slotte zei hij dat de kerk zich meer heeft bekommerd om de vraag naar de (schijn)vrede, dan naar “de vraag naar den rechten vrede”.

Vanuit ‘Kerk en Vrede’ kwamen verschillende reacties. Het officiële geluid vanuit het bestuur was afkeurend. Oorlog was nog steeds zonde en het stond niet gelijk met het “lijden en strijden voor de kerk van Christus.”⁴⁰ Buskes liet weten dat hij teleurgesteld was over de inhoud van de brief, maar niet teleurgesteld in Barth. Hij nam de standpunten van Barth in overweging, maar moest toch tot de conclusie komen dat het doden van mensen, altijd een zonde bleef. Volgens Buskes was geestelijk verzet de enige juiste optie, maar het was ook een reële optie. Geestelijk verzet kon inhouden dat men in de kerk nooit zou berusten in het feit dat er een dictatoriale overheersing bestond. Veel ‘Kerk en Vrede’- leden waren teleurgesteld in de reactie van hun bestuur op de brief van Barth en besloten het lidmaatschap op te zeggen. Vanuit de C.D.U. kwam ook geen passende reactie. Vooral de ontwapeningskwesitie en de onrechtmatigheid van de oorlog en het kapitalisme bleven thema’s op de vergadering. De mensen die wilden luisteren naar Barth, stuitten op onbegrip bij hun voormannen. Zo ontstond er een situatie waarin de besturen van de twee organisaties zonder steun van de leden, de oude standpunten vasthielden. Dit zorgde voor veel twijfel en verwarring binnen het C.D.U. en ‘Kerk en Vrede’.

Kortom, Barth zag dat het vredesgejuich in de wereld niet was gebaseerd op internationale rechtvaardigheid. *Woord en Geest* gaf zonder censuur en tegen ‘principes’ in de volle aandacht aan de schijnbaar inconsequente houding van Barth. Dat is bewonderenswaardig te noemen voor een blad waarbij de inhoud van de brief voor veel verschillende reacties zal hebben gezorgd in de redactie. De oorzaak voor die verschillende reacties was de betrokkenheid van veel redacteuren bij de op dat moment intern sterk verdeelde organisaties C.D.U. en ‘Kerk en Vrede’.

⁴⁰ De Jongh, *Buskes*, p.170

3.3 Morele herbewapening

Het Europa in de jaren voor het officiële begin van de Tweede Wereldoorlog (met de oorlogsverklaring van Engeland en Frankrijk na de inval van Hitler in Polen op 1 september 1939) was in staat van beroering. Men hield nauwlettend in de gaten wat de expansieplannen van Hitler zouden zijn.

In die jaren werd er in theologische kringen veel nagedacht over hoe deze verderfelijke situatie zou kunnen zijn ontstaan in Europa. Enerzijds was dit een voedingsbodem voor antisemitisme, omdat men de oorzaak van alle armoede en onrechtvaardigheid bij de Joden legde. Anderen legden de oorzaak van de Europese situatie bij de immorele toestand van de samenleving en kozen de weg van de 'morele vernieuwing'. Frank Buchman, de voorman van de laatste beweging, paste dit toe in zijn individuele bekeringswerk. De reden van de verderfelijke situatie had volgens hem het morele verval de mensheid als oorzaak. Het was een strijd van 'ieder voor zich' geworden en niemand zag nog waarde in de medemens. De regeringsleiders waren bang geworden voor elkaar en daarom streefde ieder naar lijfbehoud door herbewapening. Geestelijke herbewapening hield volgens de Oxford- groep in; een houding van verzet tegen onrechtvaardigheid, een erkenning van het bestaansrecht van de naaste. Wanneer men bereid is om al het eigenbelang op te geven, zal men de zonden naast zich neer kunnen leggen.

P.H. Muller schreef in *Woord en Geest* van 28 oktober 1938 dat deze stroming het beste begrepen kon worden als een strijd tegen het egoïsme van de tijdsgeest, een idealistisch streven naar sociale rechtvaardigheid door volledige naastenliefde. Echter hij wees de groepsbeweging die dit geïnitieerd heeft af. Hij meende dat haar fundament in de bekering van de mens naar God toe lag. Dit werd in de groepsbeweging de bekering van de mens naar de groep toe, waarmee Gods rechtvaardigheid (die een kritische houding naar de wereldse vrede en rechtvaardigheid veroorzaakt bij christenen) naar de achtergrond verdween.⁴¹

Om kort te gaan, *Woord en Geest* liet in deze periode zien dat waardering voor een sociaal idealisme gepaard kan gaan met kritiek op het verwaarlozen van de tegenstelling tussen gerechtigheid en onrecht (om de vrede te bewaren). We zullen zien dat hoe meer de gevolgen van 'München' duidelijk werden voor de redactie van *Woord en Geest*, hoe strikter zij in de afwijzing van de morele herbewapening en de Oxford- groep werd.

3.4 Militarisme en antimilitarisme

Het artikel van A. van Deth waar ik al eerder aan refereerde (zie 3.1), is een 'fakkeltje' van 7 oktober 1938. Het artikel, *München 1938*, spreekt vooral over de opluchting over de vrede die de angst voor oorlog had verdrongen. De dreiging van legers die gemobiliseerd aan de grens lagen, leek hiermee afgewend.

"Niet alleen Hitler en Mussolini doch ook Chamberlain en Daladier werden in Duitschland hartstochtelijk toegejuicht. De geheele wereld herademde. De krampachtige wil tot zelfhandhaving, zich uitend in mobilisaties en oorlogsvoorbereiding, week voor het besef, dat het leven waard was om geleefd en niet alleen om verdedigd te worden."⁴²

⁴¹ P.H. Muller, *Moreele herbewapening*, 'fakkeltje', W&G 28 oktober 1938

⁴² Citaten uit: A. van Deth, *München 1938*, 'fakkeltje', W&G 7 oktober 1938

Van Deth beseftte echter dat de vrede die in München tussen Daladier(Frankrijk), Chamberlain(Groot-Brittannië), Mussolini(Italië) en Hitler(Duitsland) bereikt was, slechts een hernieuwde verstandhouding tussen de grote mogendheden was over hun eigen bestaansrechten. Eén land had de gevolgen van deze herstelde verstandhouding moeten dragen, Tsjecho- Slowakije. “Want alleen door machtsdreiging heeft men Tsjecho-Slowakije er toe gekregen de opgelegde voorwaarden- hoewel protesteerende te aanvaarden.” Van Deth stelde dat als de oorlog uitgeroepen zou zijn bij de conferentie in München, de regeringsleiders waarschijnlijk met hetzelfde enthousiasme zouden zijn toegejuicht bij thuiskomst in hun land. Het was een simpele demonstratie van de moderne zakelijkheid die in de politiek heerste op dat moment. Het was geen demonstratie van het ideaal van “...een internationalen wil tot samenwerking als gelijkgerechtigden en een op dezen wil tot samenwerking steunende, internationale rechtsorde, opgebouwd naar de beginselen van recht en gerechtigheid.” Een vrede die niet van God afkomstig is, kan geen vrede genoemd worden. Daarom meent Van Deth dat er een opdracht voor de kerk is om de echte vrede te verkondigen.

Ook in de week daarop werd de vrede en de angst voor oorlog theoretisch beschouwd. Ditmaal door G.H. Slotemaker de Bruïne die zich afvroeg of ‘vrede’ niet meer was dan slechts een situatie van “geen oorlog”⁴³, daarmee “slaat men immers elkaar niet dood”. De Bijbelse opvatting over de angst voor bedreigingen was in de woorden van Jezus ‘Waar is uw geloof?’ duidelijk teniet gedaan, vond Slotemaker. Vrede moest meer zijn dan ‘geen oorlog’, zij moest een rechtvaardige vrede zijn die het waard was om offers voor te brengen. Slotemaker “...had in de kerkelijke reactie op de internationale dreigingen graag iets meer van dezen troost gehoord in leven en in sterven, in vrede en in oorlog.” Voorzover de oorlog invloed had op de kerkelijke gemeenschap, had de kerk een duidelijke taak om de rechtvaardige vrede te verkondigen. Er was slechts een kleine groep mensen die consequent bleef in haar afwijzing van oorlog als zonde, dat waren de antimilitaristen. Zelfs het merendeel van de christenen stond niet afwijzend tegenover militante opvattingen. Eén ding hadden de beide partijen volgens Slotemaker gemeen, ze wilden beiden “in vredesnaam, geen oorlog!”

Slotemaker stelde dat het zeker geen christelijke opvatting kon zijn om zich van alle strijd te onttrekken. Een neutraliteitspolitiek is een politiek van de afzijdigheid, “...dat was ook de houding van de groote massa, toen men Chamberlain loofde, omdat hij aan de wild geworden machten een ander volk als offer toewierp.”... “...en het is niet toevallig, dat de staat, die hier losbrak, in eigen land de menschenamenleving zelfs zoover onmogelijk maakt, dat het kerkelijk woord tot de overheid er met concentratiekamp gestraft wordt [Niemöller].”

Volgens Slotemaker hadden zowel de meerderheid van het christelijk volksdeel dat militante opvattingen bezigt, als de minderheid die in ‘Kerk en Vrede’ zat, het verkeerde uitgangspunt. De eerste, omdat zij een ongeoorloofde verbinding maakten tussen het christendom en het nationale leven. De tweede, omdat zij de Bijbelse vrede niet genoeg hadden doordacht. Juist uit de verbinding van *Kerk* en *Vrede* haalt Slotemaker de verplichting om aan de vrede meer toe te kennen dan nu gebeurt. Hij vroeg zich aan de hand van de tekst van het Wilhelmus (‘het vaderland getrouw blijf ik tot in de dood’, ‘het bestrijden van de tirannie’) af of de christelijke weermachtsgroepen dit nog wel mochten blijven zingen. De kwestie of men wel of geen oorlog mocht

⁴³ Citaten uit: G.H. Slotemaker de Bruïne, *Vrede*, Hoofdartikel, W&G 14 oktober 1938

voeren volgens de Bijbel, is een vraag van God aan ons om “...Satan te herkennen, wanneer hij ons tegemoet treedt.” Slotemaker riep ‘Kerk en Vrede’ op om te herbezinnen op haar principiële grenzen. Lag de grens bij oorlogsdeelname of bij het ontbreken van gerechtigheid?

Resumerend kunnen we zeggen dat terwijl het merendeel van het Nederlandse volk werd meegesleept door de politieke propaganda dat de vrede was gered, *Woord en Geest* dit doorzag als een gevaarlijke tendens. De genoemde auteurs namen een cynische houding aan tegenover de mening van de meerderheid. Zij stonden negatief tegenover een vrede die het onrecht dat Tsjechië overkwam, maskeerde. Toch toonden zij meer sympathie voor ‘Kerk en Vrede’ dan op het eerste gezicht het geval leek. Maar die sympathie kon alleen bestaan, wanneer ‘Kerk en Vrede’ zou herbezinnen op haar principiële grenzen.

3.5 Duitse Kerkstrijd

In *Uit de Pers* gaf men regelmatig weer hoe het met Ds. Niemöller gaat en de lezer werd op de hoogte gehouden over de motieven betreffende zijn gevangenneming. Op 19 juni 1937 werd hij gevangengenomen in opdracht van Hitler zelf. *Woord en Geest* citeerde uit *De Nederlander* van 21 oktober 1938 wanneer er wordt gesproken over de ervaringen van een “Engelschman S.H. Moore, die een reis door Duitschland heeft gemaakt en nog zeggen kon: de kerk in Duitschland leeft, die op die reis zelfs een geheime synode had bijgewoond ergens in het hart van Duitschland...”. In dit artikel wordt Niemöller gekarakteriseerd als een ‘vechter’ en een echte ‘geloovige’.

Er werd ook een boek over Niemöller besproken (*Martin Niemöller und seine Bekenntnis*). In deze bespreking klonk een grote waardering voor de volharding die Niemöller kenmerkte, hij was God meer trouw dan de mensen. De schrijver wilde hem daarom ook poneren als een voorbeeld voor alle kerkelijke mensen in deze tijd.

Hij liet een gezin van zeven kinderen en een vrouw thuis achter, nu hij in gevangenschap zit. Hoewel *De Nederlander* realistisch was over de reden van de gevangenneming (Niemöller nam volgens de redactie van dat blad te veel risico's in zijn preken en andere publieke teksten), wilde men bidden voor een goede behandeling in zijn gevangenschapsperiode.

Kortom, de redactie toonde dat zij begreep waar het in de Duitse Kerkstrijd om ging: Wanneer een goed christelijk geloof in praktijk wordt gebracht, ontstaan er botsingen met vijandige overtuigingen. Het nationaalsocialisme liet met de gevangenneming van Niemöller duidelijk zien één van die vijandige overtuigingen te zijn.

3.6 Volkenbond

Het werd steeds duidelijker dat de Europese grootmachten niet meer het ideaal van een rechtvaardig en vredig Europa nastreefden en dat alle macht gericht was op zelfbehoud en niet op samenwerking, zo verzuchtte menig auteur in *Woord en Geest*. De idealen van de Volkenbond waren dus niet uitgekomen met het lidmaatschap van veel landen aan dit orgaan. Het internationale recht bleek niet te handhaven. *Woord en Geest* moest ook tot deze droevige conclusie komen maar vond dat het scherpe oordelen over de Volkenbond niet nodig was. Er waren nu mensen die beweerden dat ze van te voren een dergelijke idealistische instelling al geen kans gaven. *Woord en Geest* stelde daar tegenover: “Het moge zoo zijn, dat de Volkenbond gefaald heeft, welke andere

middelen dan de instelling van een internationale rechtsorde kunnen tot instandhouding van den wereldvrede leiden?”⁴⁴

Tot slot, de teleurstelling over de internationale wanorde mocht groot zijn, maar het belangrijkste was dat men niet het ideaal van een internationale rechtsorde uit het oog verloor. Doordat de resultaten negatief uitvielen bij het functioneren van de Volkenbond, gaven veel mensen een dergelijke organisatie geen kans meer. Volgens *Woord en Geest* moesten er echter altijd internationale afspraken gemaakt worden en afspraken bleven volgens haar alleen werkzaam als iedereen zich er aan hield.

⁴⁴ A. Van Deth bespreekt een boek van Van Nispen tot Sevenaer, *Is het lidmaatschap van den Volkenbond een gevaar voor de kleinere Mogendheden?*, Leestafel Politiek, W&G 7 oktober 1939

4 9 november 1938- 15 maart 1939

4.1 Inleiding

Op 9 november 1938 ging er een nieuwe periode in voor *Woord en Geest*, in Duitsland had toen de ‘Reichskristallnacht’ plaatsgevonden. Het Hitler- regime greep de moordaanslag van een Joodse jongen op de diplomaat Ernst von Rath aan om een grootscheepse pogrom te beginnen tegen de Joden. Een golf van geweld trof de Joden in Duitsland. De toegang tot Duitsland en de nieuwsvoorziening over dat land waren tot die tijd steeds vrij goed, het nieuws over de gewelddadigheden van het nationaalsocialistische regime verspreidde zich dus snel, ook in Nederland. Nu bleek dat de Joden niet alleen de burgerrechten werden ontnomen (1935), maar ook het leven onmogelijk werd gemaakt.

De eerste vluchtelingen stonden spoedig aan de grens om van Duitsland naar Nederland te vluchten. De Nederlandse regering onder leiding van Hendrikus Colijn wilde niet met Duitsland in conflict raken en koos een streng standpunt. De redactie van *Woord en Geest* keurde dit standpunt af en trachtte sympathie op te wekken voor ‘de Joodse medemens’.

Daarnaast werd er in deze periode opnieuw door de redactie afgetast in hoeverre de kerk een geluid kon laten horen in de strijd tegen ongerechtigheid in de wereld. De relatie tussen de kerk en de staat moest opnieuw beschouwd worden volgens *Woord en Geest*, in Duitsland had immers nauwelijks een kerkelijke organisatie of leidinggevende een protest laten klinken tegen het geweld in de samenleving. Hoe volgzzaam moest de kerk in Nederland achter haar overheid aan lopen?

Nieuwe munitie voor de kritiek op de Oxford- groep kwam nadat de koningin op 27 januari 1939 een toespraak gaf op de radio, waarin mensen worden opgeroepen zich geestelijk en moreel te herbewapenen. De koningin riep vooral de jeugd op om te bouwen aan een nieuwe maatschappij. De tegenstanders van de ‘groepsbeweging’ ergerden zich aan dit positiemisbruik van de koningin. *Woord en Geest* meende vooral dat het hinderlijk was dat de Koningin niet zag, dat de ‘leuze van morele en geestelijke herbewapening’ mensen aansprak op hetzelfde heidense gevoel, als de nationaalsocialisten dat probeerden met hun leuzen.

De Duitse Kerkstrijd leek steeds harder gevoerd te worden van overheidswege. Iedere predikant die zich uitsprak tegen het regime kreeg direct restricties opgelegd, signaleerde de redactie van *Woord en Geest*. Het was dus erg gevaarlijk om kritiek op het regime te hebben en zeker om die kritiek vanaf de kansel te laten horen.

Ook werd er in *Woord en Geest* melding gemaakt van een toespraak van Karl Barth op een conferentie van een Zwitsers steuncomité voor de belijdenisbeweging in Duitsland. Hij waarschuwde de Zwitsers dat de situatie in Duitsland kon overslaan naar andere landen, te beginnen met de buurlanden van Duitsland (zoals Zwitserland en Nederland).

Ten slotte werd in de artikelen van *Woord en Geest* de ideologie van het nationaalsocialisme besproken. Er was in de omringende landen veel kritiek op de nationaalsocialistische bewegingen na de gewelddadige uitbraak in Duitsland. Haar propaganda en filosofieën werden door *Woord en Geest* kritisch beschouwd. De ‘bloed- en bodemtheologie’ en de theorie van de natuurreligie kwamen hierbij aan de orde. Iedereen die zich met deze stroming positief verhiel, kon zich volgens de redactie van *Woord en Geest* onmogelijk tegelijkertijd waarachtig christen noemen. Deze stevige

standpunten werden niet geschuwd door *Woord en Geest* in deze periode, die afgesloten werd met de annexatie van de rest van Tsjecho-Slowakije op 15 maart 1939.

Achtereenvolgens worden de volgende thema's behandeld: De Joodse medemens (§4.2), kerk en staat (§4.3), morele herbewapening (§4.4), de Duitse kerkstrijd (§4.5) en tenslotte het nationaalsocialisme (§4.6)

4.2 'De Joodse medemens'

Nederland sloot op 15 december 1938 de grens voor Joodse vluchtelingen. De Joden waren minder gewenst vanwege de toch al slechte werkgelegenheid. Bovendien zou volgens de regering het antisemitisme wat in Nederland aanwezig was, misschien worden aangewakkerd. Uiteindelijk werden er toch veel Joden het land binnengelaten, het quotum stond op 7000 en uiteindelijk kwamen er 10000 via legale weg ons land binnen. Via illegale weg kwamen er echter veel meer binnen, veel mensen vonden het een morele plicht om Joden ons land binnen te loodsen. Ze werden grotendeels opgevangen in kamp Westerbork. Omdat dit kamp niet berekend was op zulke grote hoeveelheden vluchtelingen, waren de omstandigheden van de vluchtelingen daar erg slecht.

Het eerste artikel dat inging op de problematiek die is ontstaan na de geweldsuitbarsting tegen de Joden in Duitsland, verscheen op 18 november 1938 en was geschreven door Geelkerken. Reeds kort na het bekend worden van de standpunten van de regering over het Joodse vluchtelingenprobleem, schaarde *Woord en Geest* zich achter diegenen die soepelheid in het asielrecht betrachtten.

“De wereld is nu vol van ontzetting en verontwaardiging over de gruwelijke mishandeling, welke de Joden thans in Duitsland ondergaan. En ook hier te lande dringt het medelijden met de slachtoffers dezer daemonische woede, om wegen te zoeken, waarlangs althans eenigermate hulp zou kunnen worden geboden.”⁴⁵

Geelkerken was verheugd over het feit dat de Nederlandse samenleving het op zich had genomen om een poging te doen om de nood van de Joden te ledigen. Hij wilde echter ook nadruk leggen op het initiatief van V.H. Rutgers (oud-minister en toen hoogleraar aan de Vrije Universiteit) om een comité op te richten voor hen, die niet tot de Joodse gemeenschap behoorden, maar tegelijkertijd ook niet van 'arische' afkomst waren en daarom wel vervolgd werden door de Duitsers. Het 'Protestantsche Hulpcomité voor uitgewekenen om ras en geloof' werd van harte aanbevolen door de redactie en men kon giften storten op de rekening van de eindredacteur (J.G. Geelkerken)

Woord en Geest reageerde in enkele artikelen duidelijk afwijzend op de bewering van de regering dat er in Nederland altijd al een antisemitisme had gesluimerd en dat met het binnenhalen van vluchtelingen dat zou worden versterkt. Vreemdelingenhaat was niet iets typisch Nederlands, Nederlanders begroetten vreemdelingen juist altijd met vriendschappelijkheid. Echter de Joden waren helemaal geen vreemdelingen, dus vreemdelingenhaat was zelfs niet aan de orde. Het is iets dat van buitenaf de Nederlandse samenleving had beïnvloed (bijvoorbeeld door de nationaalsocialistische propaganda die in die tijd veel werd gehoord en gezien in Nederland in de vorm van

⁴⁵ Citaten uit: J.G. Geelkerken, *De Duitse Jodenvervolgung*, 'fakkeltje', W&G 18 november 1938

pamfletten en brochures). Het had gebruik gemaakt van interne problemen in ons land, werkloosheid, belemmering van de landbouwontwikkeling en dergelijke factoren, om aantrekkelijk te worden gevonden.

De gebruikelijke manier om Joden als schuldigen aan te wijzen was, dat zij het geldwezen grotendeels beheerden en dus de schuldigen van de interne problemen in Nederland moesten zijn. Er was volgens *Woord en Geest* echter nooit aangetoond dat Joden misbruik maakten van de macht die hen geschonken was. Men moest oppassen voor dit soort vooringenomenheid, het infectiegevaar van het nationaalsocialisme was namelijk groot. Op 25 november werd de goddeloosheid van deze stroming als volgt omschreven:

“En wanneer we het dan hebben over de teekenen van verval, laten we dan vooral noemen het teeken van verval: dat Gods Volk, Israel, deze Godsgedachte, juist vervolgd wordt door degenen, die er van uitgaan, dat iedere natie een Godsgedachte is. Deze vervolging is inderdaad een teeken van de ver-door-gedrongen god-loosheid”⁴⁶

In ‘Uit de Pers’ van 25 november stond een artikel uit de Nieuwe Rotterdamse Courant van 22 november waarin deze krant de opvattingen van de kerk in Bazel weergaf over het ‘Jodenvraagstuk’. Deze kerk meende dat de Joden als volk waren uitverkoren door God. Een zonde begaan tegen hen, was dus zondigen tegen God. Zeker diegene die de gedoopte Jood verkeerd behandelt, begrijpt niet dat hij hiermee Christus verloochent. Een menswaardig leven voor de Joden moest met alle macht mogelijk worden gemaakt; “Daarvoor moet de kerk, daarvoor moet ook ieder Christenmensch, die de belofte Gods ernstig opneemt, bij overheden en volkeren met alle beslistheid en met volle kracht opkomen. Deze dienst aan de Joden dringt des te meer, omdat de Bijbel niet slechts weet van een vreemdelingschap van Israel onder de volken, doch ook van een vreemdelingschap der kerk onder de volken...”⁴⁷

Alle ergernis van *Woord en Geest* aan de Jodenhaat culmineerde in een artikel van 17 Februari 1939 in ‘Uit de Pers’. In één van de preken uit de prekenbundel van K.H. Miskotte (*de vreemde vrijspraak*) die was opgenomen in *Woord en Geest* werd de ondergrond van het antisemitisme blootgelegd. Miskotte meende dat iedereen antisemiet was, voor zover hij niet gelovig was.

“De ergernis aan den Jood in ons midden is niet onbegrijpelijk en zit ook ons min of meer in het bloed. Wij stellen ons in vage gedachteloosheid voor dat het antisemitisme alleen in Duitschland en aanverwante landen bestaat, als een bijzondere epidemie, maar er is een eigenaardige stuwkracht, die het over de geheele wereld brengt. Wanneer in onze voorstellingen eenige oude reserves vallen van menselijkheid, gemoedsbeschaving, vrijheidsbegrip, dan ontdekken wij ons zelve óók als...antisemiet.”⁴⁸

Het was oneerlijk te schuilen achter religieus taalgebruik, als je eigenlijk het ware geloof niet wilde accepteren. Miskotte zag geen beter natuurlijk (dit woord is expres gekozen in verband met de aanval tegen de natuurtheologie van de nationaal-socialisten) bewijs voor onze band met God dan de aanwezigheid van Israël in ons midden.

⁴⁶ D. Tromp, *Is iedere natie een Godsgedachte?*, in ‘Uit het sociale leven’, W&G 25 november 1938

⁴⁷ *Een kerkelijke verklaring inzake het Jodenvraagstuk*, in ‘Uit de Pers’, W&G 25 november 1938

⁴⁸ *De ondergrond van het antisemitisme*, in ‘Uit de Pers’, W&G 17 februari 1939

Om kort te gaan, *Woord en Geest* ontkenne de aanwezigheid van vreemdelingenhaat bij onze bevolking, dit mag zeker niet door de regering als argument gebruikt worden om minder Joodse vluchtelingen Nederland binnen te laten. Vanuit Duitsland werd er echter een haat tegen de Joden over de wereld verspreid, die ook in Nederland wortel had geschoten. Daarom moest men altijd het geloof baseren op God, die met Israël in de heilsgeschiedenis een verbond was aangegaan. Gevoelens tegen de Joden waren tevens gevoelens tegen God en leidden tot goddeloosheid volgens Miskotte. De redactie van *Woord en Geest* toonde in deze periode haar betrokkenheid met de Joodse vluchtelingen door voortdurende aandacht voor de hulp die hen werd geboden.

4.3 Kerk en staat

Geweld en rechtsorde, de veelgestelde vraag in deze periode van *Woord en Geest* is of deze twee begrippen in harmonie gebracht konden worden met christelijke principes. De grenzen van een land werden bepaald door de macht van een land, de internationale rechtsorde was niet bepaald op grond van idealistische afspraken over grondgebied. De kerk moet haar positie vasthouden en haar identiteit duidelijk maken in deze tijd waarin overheden instabiel waren. Wanneer de kerk geconfronteerd werd met communisme of nationaalsocialisme, stromingen die duidelijke anti-kerkelijke tendensen herbergen, moest de kerk een andere wereld vertegenwoordigen. Want de kerk was een voorpost van het Koninkrijk van God dat op aarde zal komen. Op 9 december 1938 waren dat belangrijke conclusies die werden getrokken door de redactie van *Woord en Geest* naar aanleiding van de wereldconferentie die gehouden werd te Madras.⁴⁹

Hoe moest de kerk zichzelf dan beschouwen, moesten de problemen van de wereld haar aanspreken en was zij daarmee ‘van de wereld’? R. Houwink schreef in *Woord en Geest* dat “Onze kerken als het ware met de wereld doortrokken” waren. “Alleen Christus` bruid is heilig, dat wil zeggen afgezonderd tot Zijn Heerlijkheid. Maar in en aan onze kerken is niets heiligs, al heerschen er in alle oprechtheid vaak verheven en ontroerende ‘stemmingen’, waar menschen tezamen zijn om hun ‘oprecht verlangen naar God’ te belijden.”⁵⁰ Christus was in de verkondiging van het evangelie aanwezig in de kerk, de kerk was dus in de wereld maar niet van de wereld. Volgens Uitman waren kerk en staat niet gescheiden, ze waren in het volk verenigd.⁵¹

Tot slot, het leek een algemene opvatting te zijn in *Woord en Geest* dat de staat belangrijk was voor de kerk, zolang deze staat haar positie niet misbruikte om mensen te onderdrukken. De staatsvorm was dus belangrijk in het oordeel en de positie van de kerk ten opzichte van de staat. Communisme en fascisme hadden volgens *Woord en Geest* al bewezen onkundige staatsvormen te zijn, vijandig ten opzichte van het christendom vormden zij zelf een religie. Dit werd door de redactie de goddeloze religie genoemd.

4.4 Morele herbewapening

Verscheidene auteurs in *Woord en Geest* ergerden zich aan de leuzen en het geestelijk verheven taalgebruik van de ‘groepsbeweging’. De wending in deze periode bestond hierin dat nu ook de koningin de geestelijke en morele herbewapening publiekelijk als

⁴⁹ W. Paton, *Een wereldconferentie van Christenen*, Hoofdartikel, W&G 9 december 1938

⁵⁰ R. Houwink, *Kerk en Wereld*, in ‘Kerkelijk leven’, W&G 24 februari 1939

⁵¹ G.J. Uitman, *De taak van de Kerk in de Nederlandsche Volks- en Staatsgemeenschap*, in ‘Kerkelijk leven’, W&G 10 maart 1939

de oplossing zag voor het morele verval in ons land en de omringende landen. Op 27 januari 1939 gaf koningin Wilhelmina een radio- toespraak waarin zij zich in de sfeer van de Oxford- groep begaf door termen als ‘geestelijke- en morele herbewapening’ te gebruiken.

Slotemaker de Bruïne reageerde in *Woord en Geest* op dit optreden van de koningin. Was dit een regeringsdaad of een daad uit eigen overwegingen en indien het eerste, mocht er dan kritiek op worden geleverd of dank voor worden uitgesproken? Slotemaker vreesde dat de koningin dacht dat zij met haar publieke optreden christenen had gesterkt in hun geloof: “Alsof het christelijk geloof ook maar in eenig opzicht zijn waarde, zijn zin zag verhoogen door de belijders ervan!”⁵²

Slotemaker benadrukte dat het evangelie zelf mensen moest aanspreken, het charisma van de belijders van het evangelie zou niet doorslaggevend moeten zijn: “Het evangelie behoeft echter geen koninklijke qualificatie. Daarom betreur ik deze vermenging.” Bovendien was de theologie die hieruit sprak, waarin verbetering, optimisme en dergelijke thema’s zeer belangrijk waren, geen Bijbelse theologie volgens Slotemaker. “In dezen harden tijd zal ons volk een harden weg moeten gaan zonder beeldspraak en zonder wereldvlucht. En dáárop heeft de kerk ons volk te wijzen; want dáár zal Gods liefde ons volk vinden.”

Vooraf het feit dat de koningin deze opvatting bij een officiële gelegenheid (een radiotoespraak) uitdroeg, maakte het de aandacht die er in *Woord en Geest* aan werd gegeven waard. De koningin gaf haar visie over de opbouw van ons land waarin zij veel verwachtte van de jeugd in “het bouwen aan een nieuwe maatschappij en het vormen van een nieuwe menschheid”⁵³. Zij vervolgde haar betoog met een schets van de rechteloosheid en machteloosheid waarin het volk verkeerde en meende dat met geestelijke en morele herbewapening de maatschappij in haar oude waarde hersteld kon worden.

“En op deze boodschap wacht de wereld; zij het in de peillooze diepten van het onbewuste, waarin zij een altaar opbouwde voor den Onbekenden God.” *Woord en Geest* meende dat men het leven slechts aan God moest overlaten, het geloof was de kracht waarmee nu werd gehandeld. In plaats van de morele herbewapeningbeweging en de nationaalsocialistische of communistische theorieën moest de Bijbel ons instrueren en het geloof in Christus ons vormen. Daar moesten de Nederlanders zich bewust van blijven, want: “De heiden-1938 woont niet meer allereerst in andere werelddeelen, maar naast, boven, en tegenover ons in dezelfde straat!”

De pogingen van de Oxford- groep werden in diverse rubrieken door *Woord en Geest* vergeleken met allerlei andere goedbedoelde maar slecht doordachte initiatieven ter verbetering van de wereld. Ook bij de Oxford- groep was al merkbaar dat ondanks de oorspronkelijk misschien goede ideeën, daar nu weinig meer van over was. Ze legden een te eenzijdige nadruk op de bekering in de menselijke moraal. Daardoor werd de gelovige eerder van God weggeleid in plaats van naar Hem toe. Het leek alsof *Woord en Geest* vreesde dat wanneer men in de Oxford- groep om ‘geestelijke herbewapening’ riep, men in feite andere (niet van God afkomstige) geestelijke bronnen aanboorde.

Samenvattend kunnen wij zeggen dat *Woord en Geest* het optreden van de koningin bekritiseerde. Zij nam stelling tegen een te optimistische visie op de samenleving.

⁵² G.H. Slotemaker de Bruïne, *Herbepapening*, in ‘Uit het sociale leven’, W&G 17 februari 1939

⁵³ Citaten uit: *Zoo kan de wereld worden!*, in Close- Up, W&G 25 november 1938

Volgens *Woord en Geest* diende men de inhoud van het evangelie recht te doen, door niet slechts verandering te verwachten van mensen maar verandering boven het ‘aardse’ uit te zoeken.

4.5 Duitse kerkstrijd

Uit de berichtgeving van *Woord en Geest* bleek dat de nationaalsocialistische overheid steeds meer juridische regelgeving invoerde om het functioneren van de ‘Bekennende Kirche’ onmogelijk te maken. *Woord en Geest* nam een stuk uit de Times van 4 december 1938 over waarin een besluit van het nationaalsocialistische regime om op alle scholen het godsdienstonderwijs stop te zetten werd uitgelegd; de kinderen mochten geen onderwijs krijgen over het christelijk geloof “daar de Bijbel een volk waarvan de moordenaar Grynspan afstamde, verheerlijkt”⁵⁴. De ‘Bekennende Kirche’ reageerde hierop door de plaatselijke predikanten het godsdienstonderwijs te laten verzorgen op die plekken waar het godsdienstonderwijs was stilgezet.

De intolerante houding van de Duitse overheid had echter ook verstreckende gevolgen voor de leidinggevenden en predikanten van de ‘Bekennende Kirche’. “Vijf leden van de voorloopige synode van de confessionele kerk, onder wie ds. Muller van Dahlem, de voorzitter, zijn uit hun ambten ontzet, evenals 25 andere functionarissen, leden van broederraden.” Er waren daarnaast verscheidene predikanten of gemeenteleden van Joodse afkomst in gevangenschap gezet. Zelfs mensen die als gewone ‘ariërs’ stonden gekenmerkt, werden opgepakt omdat ze hun sympathie betuigden met diegenen die waren opgesloten door de overheid.

Woord en Geest meende dat niet slechts de ‘Bekennende Kirche’ de strijd voor kerkelijke vrijheid hoefde te voeren, ook de katholieke kerk in Duitsland had hiermee te maken, de kerk kende een sterke interne geestelijke strijd en werd dikwijls met de rug aangekeken in Duitsland omdat zij zich niet of nauwelijks verweerden. *Woord en Geest* ontleende aan *het Volk* van 16 februari 1938 de volgende tekst uit een vastenbrief van de bisschop van Würzburg, mgr. Matthias Ehrenfried: “De godsdienstige rechten en plichten van de kerk worden opzij geschoven: men brandmerkt ze doodeenvoudig als ‘politiek’⁵⁵”. De tegenstanders van de kerk gebruikten “intimidatie der massa’s” om het volk tegen de kerk te bewegen. De kerk moest zich te weer stellen tegen deze vijanden van de kerk.

Tot slot, in deze periode liet *Woord en Geest* zien dat de overheid in Duitsland steeds explicieter tegen het christendom streed. Waar voorheen de Duitse overheid de kerk nog als een belangrijk en machtig instituut zag waar zij geen conflicten mee moest hebben, zorgde zij er nu voor dat afwijkende geluiden steeds minder gehoord werden. De Duitse overheid maakte hierbij gebruik van intimidatie en gevangenschap van de kerkelijke tegenstanders van haar beleid.

4.6 Nationaalsocialisme

De verontwaardiging over de nationaalsocialistische beweging was groot na de berichten over het geweld in Duitsland tegen de Joden. Er werd duidelijk stelling genomen tegen de ideologieën van het nationaalsocialisme en tegelijkertijd werd er helderheid geschapen over de gevolgen van zijn theorieën voor de positie van de kerk.

⁵⁴ Citaten uit: *Uit den Duitschen Kerkstrijd*, in ‘Uit de Pers’, W&G 9 december 1938

⁵⁵ *Uit een Duitschen Vastenbrief*, in ‘Uit de Pers’, W&G 24 februari 1939

Een veelgehoord argument in deze discussie in *Woord en Geest* was dat het typisch goddelijke boven de natuurlijke reden uit bewoog en dus niet in religieuze begrippen te gieten viel. Dit is een aan Barth ontleende opvatting die wij door heel *Woord en Geest* kunnen teruglezen. Deze opvatting had natuurlijk belangrijke consequenties voor de doordenking van het nationaalsocialisme. Het religieuze bewustzijn van de natuurlijke mens was inbeelding en dus afgodendienst. De nationaalsocialistische terugkeer naar oerdriften en natuurlijke ordeningen kon gemakkelijk door mensen begrepen worden, het nationaalsocialisme verheerlijkte dus slechts aardse fenomenen, concludeert *Woord en Geest*. Maar dat vond zij geen vreemde ontwikkeling, het was een heidense neiging van mensen om iets tastbaars nodig te hebben om in te geloven. Dat laatste was ook de oorzaak van de populariteit van het nationaalsocialisme onder de bevolking. Van Deth omschreef het als volgt; “Het nationaalsocialisme heeft, beter dan welke beweging ook, ingezien, wat er aan het gebeuren was. Deze beweging heeft van de situatie een dankbaar gebruik gemaakt om haar invloed op den wordenden nieuwen maatschappijvorm te doen gelden.”⁵⁶

De grote vrees van *Woord en Geest* was dat het nationaalsocialisme als staatsvorm die het kapitalistische systeem zou vervangen, misschien wel nóg minder door christelijke gedachten beïnvloed zou zijn als het oude. Van Deth sprak hierover de sombere woorden:

“Wij verwachten, dat een op dit beginsel opgebouwd nieuw stelsel voor het oude niet zal onderdoen, ja erger, wij vreezen dat, waar het kapitalistisch stelsel nog steeds door bepaalde Christelijke gedachten beïnvloed was en dat met het op ras- en bodem-theorie opgebouwde nationalistische stelsel niet het geval is, het nieuwe kwader zal zijn dan het ouder.”

Toch zag *Woord en Geest* mogelijkheden voor het christelijke geloof in deze periode. Een vernieuwing van de beginselen in de maatschappelijke verhoudingen, zou ook een mogelijkheid tot herkerstening van het land kunnen inhouden.

Een alternatief voor het nationaalsocialisme dat zinspeelde op die herkerstening werd gegeven door J.C.H. de Pater in *Woord en Geest* op 24 februari 1939. Wederopbouw van onze samenleving kon bereikt worden doordat men collectief zou grijpen op de gemeenschappelijke Europese geschiedenis. Deze geschiedenis was beslissend beïnvloed door het christendom. Als dit besef in de praktijk aangewakkerd zou worden, zou dat betekenen dat men een alternatief heeft voor het cultureel nationalisme zoals dat door de nationaalsocialisten werd aangemoedigd. De Pater schreef: “Bloed en bodem, ras- en taalgemeenschap, stamverwantschap en geographische gesteldheid zijn de goden van onzen tijd, die de moderne samenleving moeten opbouwen, waarin de christelijke zedeleer heeft afgedaan”⁵⁷ Daarom diende men volgens De Pater “Het historisch begrip der Europeesche traditie in vollen omvang...” in haar eer te herstellen. Alleen dan kon volgens De Pater de eenheid van de gemeenschappelijke Europese beschaving weer worden beleden.

Kortom, *Woord en Geest* rekende niet alleen af met de theorieën van het nationaalsocialisme, die volgens haar te veel op het ‘aardse’ waren gericht en daarom

⁵⁶ Citaten uit: A. van Deth, *Economische veranderingen en hun gevolgen*, Hoofdartikel, W&G van 3 februari 1939

⁵⁷ J.C.H. de Pater, *De Schepping van Europa*, Hoofdartikel, W&G van 24 februari 1939

volgens haar goddeloos genoemd konden worden. Ze bood ook een alternatief voor een nieuwe maatschappijvorm. Deze maatschappijvorm moest volgens de auteurs van *Woord en Geest* weer gebouwd worden op het christelijke beginsel dat vroeger onze Europese maatschappijvorm beslissend had beïnvloed.

5 15 maart 1939- 1 september 1939

5.1 Inleiding

In deze periode werd al vroeg duidelijk dat de Europese regeringsleiders Hitler niet slechts met het Sudetenland tevreden zouden stellen. Hitler gaf op 15 maart 1939 opdracht om de rest van het machteloze Bohemen en Moravië in te nemen. Hiermee gaf hij duidelijk aan zich niet aan Europese conventies te zullen houden. Vanaf dit moment was de oorlogsdreiging in Europa zeer groot. Een officiële oorlogsverklaring bleef nog even uit, maar de oorlogsvoorbereiding was in volle gang. Iedereen wist nu dat de vreedzame oplossing waarop men had gehoopt, uit zou blijven.

De redacteuren van *Woord en Geest* toonden interesse voor de achtergrond van deze internationale ontwikkelingen. De gebeurtenissen volgden elkaar in deze periode in snel tempo op. Spanje had na Duitsland en Italië eveneens de Volkenbond verlaten. *Woord en Geest* wilde waarschuwen voor de ‘schijnidealisme’ waarvoor men ten oorlog trok. Uiteindelijk draaide het om grondgebied, macht en economische winst en wanneer een land ten oorlog trok voor volk en vaderland, kom doet haar overheid het uiteindelijk met heel andere motieven. In deze periode was er na de aanvankelijke persconcentratie relatief weinig aandacht meer voor ‘de Joodse kwestie’. Waarschijnlijk nam de aandacht voor de vele buitenlandse ontwikkelingen een hoop spanning van deze kwestie weg en kwam er spanning voor het vervolg van de buitenlandse ontwikkelingen voor in de plek.

Nu de dreiging in Europa zo groot was, moest men reëel zijn in het beschouwen van deze politieke ontwikkelingen en korte metten maken met religieuze wereldbeschouwingen die slechts met moralistische bekering te maken hadden. *Woord en Geest* was hard in haar oordeel en meende dat de morele herbewapening een lege term was, die met de werkelijke nood van de wereld niets te maken had. Morele herbewapening zou geen betere wereld opleveren, het was eerder een vlucht uit de werkelijkheid. De redacteuren van *Woord en Geest* zagen dat iedereen langzamerhand leek te accepteren dat geestelijke en morele herbewapening nodig was in de Nederlandse samenleving. In *Woord en Geest* lieten zij echter zien dat de inhoud van de leuzen van de Oxford- groep niet zo eenvoudig overeenstemden met het christelijke gedachtegoed. Het accepteren of zelfs verkondigen van dit gedachtegoed werd volgens de redactie van *Woord en Geest* zeker in deze tijd steeds kwalijker.

De kerk in Duitsland werd onderdrukt en veel mensen werden in gevangenschap genomen. Met de expansiedrift van het Duitse Rijk in gedachten, probeerde *Woord en Geest* te waarschuwen voor ‘Duitse situaties’ in Nederland. De kerk moest gewaarschuwd zijn, want Duitsland is een buurland en ondanks de neutrale positie van Nederland, moest er rekening mee gehouden worden dat Duitsland zou proberen Nederland te bezetten.

Om een juist beeld te schetsen van die ‘Duitse situaties’ kwamen de gelijkschakeling van de kerk in Duitsland en de censuur op alle niet- gelijkgeschakelde pers aan de orde. Deze hernieuwde interesse voor deze onderwerpen, kwam mede door een bezoek van Barth aan Nederland. Hij zou lezingen geven aan studenten in Utrecht, Leiden, Kampen, Groningen en Amsterdam “...en de Nederlandsche regeering heeft ernstig

overwogen dit alleen toe te staan, mits de lezingen niet openbaar zouden zijn.”⁵⁸ Een vorm van censuur dus, om het Duitse buurland tevreden te stellen.

Het nationaalsocialisme drong over de grenzen heen, dat was het thema van een voordracht die Karl Barth hield op 15 januari 1939 in de kerk te Gelterkinden. Alles wat op de Duitse taal en cultuur leek, was heilig. Ook in Zwitserland gingen er stemmen op om aan te sluiten bij Duitsland, merkte Barth op. Het nationaalsocialisme diende zich aan als een nieuwe religie, een vervanger van de kerk. Dat was ook de reden waarom de Duitse overheid actief de kerk bestreed volgens Barth. Ze zag zichzelf als de ware kerk en het christendom als een verwrongen vorm daarvan. Toen Barth werd geraadpleegd in *Woord en Geest*, kwamen de redacteurs tot de conclusie dat een christelijke belijdenis die ‘nee’ zei tegen het nationaalsocialisme daar geen geweld en intimidatie voor moest gebruiken.

Achtereenvolgens worden de volgende thema's behandeld; de buitenlandse ontwikkelingen (§5.2), de morele herbewapening (§5.3), de Duitse kerkstrijd (§5.4) en het nationaalsocialisme (§5.5).

5.2 Buitenlandse ontwikkelingen

In deze periode kwamen de schijnidealisme van de regeringen, waarmee zij hun internationaal beleid verklaarden, aan het licht. A. van Deth zei op 17 maart 1939 in *Woord en Geest* dat regeringen handelden met een verborgen agenda. De burgeroorlog in Spanje liet bijvoorbeeld een licht schijnen over de situatie buiten Spanje: “Al dadelijk bleek, welk een groote lust er bestond om in troebel water mee te visschen.”⁵⁹, aldus Van Deth. Italië zond direct een leger naar het gebied, om misschien een buit te kunnen ophalen. Duitsland zond vliegtuigen en materiaal, waarmee zij gelijk Frankrijk aan de Zuid- Westgrens konden bedreigen. Ook Nederland zag kans om veel geld te verdienen, door “...leveringen aan het hongerende Spanje.” De schijnidealisme werden als volgt verpakt: Er werd vanuit dictatoriale landen positief gereageerd op de nieuwe dictator Franco en vanuit democratische landen werd er positief gereageerd op de strijd voor vrijheid en democratie. “Maar de gebeurtenissen van den laatsten tijd hebben wel duidelijk aangetoond, dat dit te idealistisch gezien was, dat niet het gevoelen der bevolkingen de houding der regeeringen bepaald heeft, doch omgekeerd de houding der regeeringen het gevoelen der bevolkingen.” Want nu alle strijd was afgelopen in Spanje, keerden de verschillende troepen niet terug en erkenden democratische landen als Engeland en Frankrijk haastig het dictatoriale bewind van Franco. Inmiddels was Spanje uit de Volkenbond gestapt.

De regeringen waren volgens Van Deth wel gedwongen om idealistische verhalen te gebruiken om het volk aan te zetten tot strijd maar de beslissingen werden in kleine kring genomen, op grond van zakelijke belangen. Daarom zei Van Deth dat de Nederlanders moesten oppassen dat ze niet ingepalmd werden door de regering. “Laten wij ons er in oefenen de werkelijkheid te zien, zooals zij is. Laten wij er ook naar streven onze gevoelens zuiver te houden, om te voorkomen, dat wij door een valsch beroep daarop verleid worden.” Van Deth schonk in deze context wederom aandacht aan de moeilijkheden van een international rechtsorde. Echte gerechtigheid liet door de ontwikkelingen in deze tijd nog lang op zich wachten. “Met name zal de

⁵⁸ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Een waarschuwing*, Hoofdartikel, W&G 31 maart 1939

⁵⁹ Citaten uit: A. van Deth, *Schijnidealisme*, ‘fakkeltje’, W&G 17 maart 1939

vertegenwoordiging der verschillend landen door politieke personen vervangen moeten worden door een vertegenwoordiging door personen, die zich uitsluitend tot doel stellen de internationale verhoudingen te verbeteren.” Van Deth betwijfelde of er vanuit ‘Genève’ een ommezwaai zou komen:

“Naar onze meening zou Den Haag met zijn Vredespaleis en Academie van Internationaal recht daarvoor (voor een ommezwaai) de aangewezen plaats zijn. Misschien zal men zeggen, dat de tijd niet gunstig is tot het nemen van zulk een initiatief. Wij stellen daar tegenover, dat er geen tijd geweest is, dat het zoo noodig was als thans om tot het nemen van zulk een initiatief over te gaan.”⁶⁰

Hoewel de meeste aandacht van *Woord en Geest* zich concentreerde op het nationaalsocialisme in Duitsland en de expansiedrift van de dictatoriale bewinden in fascistische landen, werden ook de ontwikkelingen in communistisch Rusland in ogenschouw genomen. Ook in Rusland hadden de christenen het zwaar te verduren, de strijd tegen het christendom was daar zeer hevig. Het communistische regime was er vanaf het begin duidelijk over geweest dat alle religie overbodig was in Rusland. In de gevangenkampen van de Sovjet- Unie zaten miljoenen mensen gevangen, waaronder velen vanwege hun christelijke geloof. Door haar berichtgeving (voornamelijk in ‘Uit de Pers’) liet de redactie van *Woord en Geest* de anti- christelijke tendensen zien die met een communistisch regime gepaard gingen. De informatie kreeg ze veelal van predikanten die in Rusland nog christelijke gemeenschappen trachtten te onderhouden.

Kortom, waar regeringspropaganda volledige volken in oorlog stuurde met schijnidealisme, wist *Woord en Geest* haar nuchterheid te bewaren. Want op dit moment gaven de vele ontwikkelingen in de wereld aanleiding tot reflectie, maar die reflectie moest zich ook richten op de zakelijke kanten van de ontwikkelingen. Het probleem was dat de zakelijke motieven achter de oorlogsvoering er niet bij werden verteld, *Woord en Geest* riep zijn lezers dan ook op niet slechts te horen, maar ook echt te luisteren naar wat er van overheidswege verteld werd om zo een eigen oordeel te kunnen vormen. *Woord en Geest* was cynisch over de politici die de verschillende landen vertegenwoordigden, die zouden volgens de redactie van het blad het internationale recht nooit willen dienen maar dienden slechts hun eigen landsbelang. Liever zou de redactie een neutrale organisatie laten oordelen over de rechtsorde, maar dat leek een te irreële verwachting te zijn.

In deze periode werd er voor het eerst melding gemaakt van de situatie in Rusland in *Woord en Geest*. Net als in Duitsland werd de kerk daar bestreden door een anti-christelijke overheid.

5.3 Morele herbewapening

Op 22 maart 1939 gaf ds. J. Diepersloot een lezing over morele herbewapening waarvan een verslag was opgenomen in *Woord en Geest*. Diepersloot meende dat de morele herbewapening een mode- artikel werd maar dat het niet aanzette tot een goede doordenking van het probleem van de verloedering van de huidige maatschappij. Het ging de ‘herbewapenaars’ slechts om innerlijke vernieuwing, niet om praktische aanwijzingen. De werkelijke nood erkenden zij echter niet, de nood van de maatschappij was volgens Diepersloot dat mensen zich van God hadden afgewend. De ‘herbewapenaars’ stapten over deze nood heen en gaven zich over aan illusies. “De

⁶⁰ A. van Deth, *Spanje verlaat den Volkenbond*, ‘fakkeltje’, W&G 19 mei 1939

herbewapening is niets anders dan een achttiende- eeuwsch moralisme, in moderne activistische trant.”⁶¹

Het thema bleef actueel voor *Woord en Geest*, op 21 april wijdde Buskes er een ‘Hoofdartikel’ aan. Buskes schreef dat hij zich erg had verbaasd over een adres aan de koningin dat getekend was door vele studenten. Zij getuigden, beïnvloed door de herbewapeningsbeweging, dat zij in dienst van de onafhankelijkheid van het rijk, alles zouden doen wat de koningin en het Nederlandse koninkrijk van hen vroeg. Het Koninkrijk van God had volgens Buskes in deze verklaring plaatsgemaakt voor het wereldse Nederlandse Koninkrijk, God had plaatsgemaakt voor de koningin.

Buskes zei dat Barth ons hier in 1934 al voor had gewaarschuwd. De verering van de vrome mens in de achttiende eeuw werd de verering van de zedelijke mens en uiteindelijk kwam men tot de conclusie dat men God, Christus en Heilige Geest minder nodig had en kon vervangen door de menselijke rede. De ontwikkeling was volgens Buskes als volgt: “...de christen, de vrome mensch, de geestelijke mensch, de morele mensch, de nationale mensch, de heiden. Zullen nu eindelijk de oogen opengaan?”⁶² Al het gepraat over morele en geestelijke herbewapening leek volgens hem zo langzamerhand een morele en geestelijke zwendel te zijn geworden. Dit zou het einde van het christelijke leven betekenen volgens Buskes, en het begin van het heidense leven.

Al deze negatieve artikelen bleven echter niet zonder reactie. Een medewerker van *Woord en Geest*, J.J.R. Schmall verzocht ds. Buskes om zijn woord ‘zwendel’ terug te nemen. Schmall schreef dat hij, hoewel niet sympathiserend met de Oxford- beweging, niet de verdenking koesterde dat deze opzettelijk mensen wilde misleiden.⁶³ In het nummer van 2 juni verscheen een ingezonden stuk van P. Fagel, waarin deze de negatieve commentaren op de ‘herbewapenaars’ en op de eerdergenoemde (zie 4.4) toespraak van de koningin als ‘niet erg pastoraal’ kwalificeerde. Hij verwees hierin met name naar een artikel van Ds. Visser in het nummer van 12 mei 1939. Uit een daarbij geplaatste opmerking van de redactie bleek hoe deze over de kwestie dacht::

“Kennelijk had het artikel van Ds. V. een zéér principiële strekking en wilde hij, ook o.i. terecht geërgerd door het misbruik, dat onmiskenbaar door velen gemaakt wordt van de leuze der ‘zedelijke en geestelijke herbewapening’, en even terecht onbevredigd door deze leuze zelve, met klem wijzen op de taak der *Kerk* en op *haar* Boodschap en zielszorg.”⁶⁴

Tot slot, we zien dat de redactie niet unaniem was in de principiële afwijzing en de felheid van reageren op de ‘herbewapenaars’. Bijzonder aan dit gegeven was dat de discussie tussen de redactieleden in het blad zelf plaatsvond. Wel leek de meerderheid van de redactie het stevige standpunt van Buskes en Visser te ondersteunen. Maar de geërgerde opmerking van de redactie gaf wellicht slechts de mening van Geelkerken weer.

⁶¹ *Geloof in Jezus Christus of geestelijke herbewapening?*, in ‘Uit de Pers’, W&G 31 maart 1939

⁶² J.J. Buskes, *Geestelijke en morele herbewapening*, Hoofdartikel, W&G 21 april 1939

⁶³ J.J.R. Schmall, *Zwendel?*, ‘fakkeltje’, W&G 19 mei 1939

⁶⁴ Opmerking redactie bij een ingezonden stuk, W&G 2 juni 1939

5.4 De Duitse kerkstrijd

Als men in Nederland iets kon leren uit de Duitse kerkstrijd, was het wel dat op onverwachte punten de strijd kan losbarsten. Men kon zich niet op deze strijd voorbereiden door strakke organisatie of “goed geformuleerde regels”⁶⁵. Goed kerkelijk leven en christelijk samen zijn in de gemeente waren de enige juiste voorbereidingen op de strijd die komen ging, stelde Slotemaker de Bruïne in *Woord en Geest* van 31 maart 1939 in een artikel over de Duitse kerkstrijd.

De aanleiding voor dit artikel van Slotemaker vormden de lezingen die Barth voor theologiestudenten in Utrecht, Leiden, Kampen, Groningen en Amsterdam zou geven. De Nederlandse regering had overwogen de lezingen alleen in besloten kring toe te staan. Nadat Barth in Groningen had gesproken, werd het Amsterdamse vragenuur echter verboden. De politie was gewaarschuwd dat er in Groningen vragen over de Duitse Kerkstrijd waren gesteld.

Hoewel Slotemaker zich afvroeg of de inhoud van de lezingen een politieke was of dat het gewone theologische lezingen waren, laakte hij het feit dat veel kerkelijke mensen het met de actie van de politie eens waren. Kritiek op regeringen en personen was niet toegestaan, zei de Nederlandse regering. Dan moest men echter wel in het achterhoofd houden, zei Slotemaker, dat de strijd van de Duitse overheid voornamelijk tegen individuen was gevoerd; “...de lijst van personen, die gevangen zitten, die niet naar hun standplaats mogen, niet van hun standplaats mogen, die niet in Berlijn mogen komen, die niet mogen spreken in het openbaar, enz. is enkele folio-vellen lang.” Slotemaker zei dat er maar één maatstaf voor het oordeel van een christen mogelijk kon zijn, namelijk een maatstaf die gefundeerd was op teksten in de bijbel. Slotemaker vroeg zich af of de Nederlandse kerk in het oordeel van de regering mee zou gaan als deze een stap verder zou gaan en het contact met de ‘Bekennniskirche’ helemaal zou verbieden. Of was er dan een grond voor een Nederlandse kerkstrijd? Dat waren vragen waarop Slotemaker een antwoord zou willen krijgen.

“Omdat de Deutsche regeering niet graag over den Deutschen kerkstrijd ziet spreken, of omdat de Nederlandsche regeering de rust en de onopvallendheid in ons land wenscht, hebben wij ook afstand te doen van interkerkelijk contact? Al te velen zijn geneigd te zeggen, dat natuurlijk dergelijke politieke maatstaven vóórgaan; dat men ook in kerkelijk verband zich de politieke beperkingen op moet laten leggen, die de overheid wenschelijk acht. Helaas!”

Volgens Slotemaker zou het Evangelie in de besluitvorming beslissend moeten zijn. “De gevaarlijkste verleiding is daarbij te denken, dat men door voorzichtigheden, door ontzien, door compromissen, enz. den strijd zou kunnen omzeilen.”

Via *Woord en Geest* kon men reeds veel informatie krijgen over de Duitse kerkstrijd, toch achtte Geelkerken het namens de redactie van belang dat de lezers van *Woord en Geest* abonnee werden van een persbureau dat berichten en documenten uit de Duitse kerkstrijd zou publiceren. Het communiquE dat aan *Woord en Geest* was toegezonden, omschreef het belang van zijn publicaties als volgt: “De groote beteekenis van deze berichten behoeft niet te worden toegelicht: het is voor Nederland een unieke gelegenheid iets van de Kerk die ginds strijdt, te leeren kennen.”⁶⁶

⁶⁵ Citaten uit: Slotemaker de Bruïne, *Een waarschuwing*

⁶⁶ J.G. Geelkerken, *Persberichten over den Deutschen Kerkstrijd*, Berichten, W&G 9 juni 1939

Een volgend opmerkelijk bericht uit de Duitse Kerkstrijd betref de confrontatie van de Hitler Jugend met het christelijk jeugdwerk. Na afloop van een bijeenkomst van het christelijke jeugdwerk in een kerkdienst, liepen enkele jongeren die ook lid waren van de Hitler Jugend naar buiten om hun fietsen te pakken. De ventielen waren echter verwijderd door hun mede- Hitler Jugend- leden met een brief er bij:

“Jullie doen en laten hebben wij al lang gadegeslagen. Jullie zijn in de H.J. en laat je toch nog verder domhouden. Hiermede waarschuwen we jullie, om je nog eenmaal de gelegenheid te geven op den goeden weg terug te keeren. Het een of het ander; maar open kaart spelen. Kunnen jullie echter je geloof niet laten varen, weest dan zoo eerlijk en verdwijnt uit de H.J., want zulke priesters kunnen we in de H.J. niet gebruiken. Als H.J.- jongens hebben we trouw gezworen aan Adolf Hitler en aan geen Jood. Hierbij zenden we jullie de ventielen terug. Jullie moesten loopen, opdat je tijd en gelegenheid zou hebben, om over je domheid na te denken. De Hoeders- van- het – Vuur waarschuwen, maar als deze waarschuwing niet mocht helpen, zullen jullie allen in de toekomst de gevolgen hebben te dragen, want we dulden in onze gelederen geen Judassen.”⁶⁷

De redactie van *Woord en Geest* plaatste hier geen commentaar bij. Het voornaamste doel van de plaatsing van dit artikel leek dan ook te zijn, dat men in Nederland zich ervan bewust werd dat het nationaalsocialistische regime ook op het jeugdwerk zijn greep wilde krijgen en dat de kerkstrijd dus ook op dit niveau plaatsvond.

Resumerend kunnen we zeggen dat het fenomeen ‘kerkstrijd’ voor *Woord en Geest* steeds actueler werd doordat nu in eigen land een vorm van censuur werd toegepast. Slotemaker gaf de mening van *Woord en Geest* weer dat de kerk afkeurend moest reageren. De censuur bij een lezing van Barth in Nederland was daar een voorbeeld van. De kerk redde zich niet van een ‘kerkstrijd’ door altijd voorzichtig te blijven, meende Slotemaker. Daarnaast liet *Woord en Geest* zien dat de kerkstrijd in Duitsland ook voor de kerkelijke jeugd gevolgen had. Ook op dit terrein dienden de kerk in Nederland zich dus voor te bereiden op een komende strijd volgens *Woord en Geest*.

5.5 Nationaalsocialisme

In de periode van 15 maart 1939 tot het uitbreken van de oorlog op 1 september 1939 gingen veel artikelen van *Woord en Geest* over het nationaalsocialisme, zowel op het internationale vlak (wat gebeurde er in Duitsland?), als op het nationale vlak (Hoe had dat invloed op de Nederlandse samenleving? Of heeft dat al invloed?).

Op 7 en 14 april 1939 was het ‘Hoofdartikel’ gewijd aan een voordracht die Barth op 15 januari 1939 in Gelterkinden (Zwitserland) hield. Wij kunnen aannemen dat de inhoud de instemming van de redactie had, er staat namelijk geen verder commentaar bij. Hoewel de tijden veranderden moest de kerk volgens Barth dezelfde blijven, tegelijkertijd moest zij op een nieuwe en bijzondere wijze haar identiteit tonen. De vrede die de kerk predikte, was er één die het verstand te boven ging. Het was een woord van vrede dat zij moest brengen in “een wereld van twist en strijd”⁶⁸. Barth riep de kerk op zich te bezinnen op de vraag hoe het nationaalsocialisme haar aanging. Ook in Italië was een fascistisch regime aan de macht, maar Barth meende dat niet alleen in

⁶⁷ *Moment opname*, ‘fakkeltje’, W&G 30 juni 1939

⁶⁸ Citaten uit: K. Barth, *De kerk en de politieke vraag van heden*, Hoofdartikel, W&G 7 en 14 april 1939

deze landen maar dat in enige mate overal zich al aankondigde wat in Italië en Duitsland op dit moment geschiedde. De heerschappij van het nationaalsocialisme werd door haar leiders niet als iets gezien wat zich tot de landsgrenzen van Duitsland beperkte maar het werd als het ware gezien voor iedereen, "...die van Duitse taal en Duitschen aard zijn." . De voordracht was gericht op de Zwitsers. Ook in Zwitserland gingen er stemmen op om aan de Duitse 'uitnodiging' gehoor te geven. Het nationaalsocialisme drong over de grenzen heen, "Het zou plotseling te laat kunnen zijn" als iedereen de ogen voor dit verschijnsel sloot. Volgens Barth waren christenen tegelijkertijd christen en mens, daarom moest de kerk zich met deze politieke vraag van tegenwoordig bezighouden. Als de kerk zich niet met de vragen van de maatschappij bezighield, dan was zij het volgens Barth niet waard een christelijke kerk genoemd te worden. Barth vervolgde zijn betoog met de stelling dat het nationaalsocialistische staatswezen zich aandiende als een nieuwe kerk.

"Wanneer de nationaal-socialist zijn Führer Adolf Hitler gehoorzaamt, is dat iets anders dan wanneer wij gehoorzaam zijn aan onze wetten. Hij gehoorzaamt zijn Führer, zoals men een profeet gehoorzaamt, ja zoals men eigenlijk alleen Christus gehoorzamen kan, den Gezondene Gods."

De nationaalsocialist vereerde een andere God dan de christelijke en had een andere leefwijze, die hem van overheidswege werd aangeleerd: "Tot den nationaalsocialistischen mensch echter wordt gezegd: Wees hard! Wees trotsch! Handhaaf u onverbiddelijk! Zoo wordt gij een echt, een Duitsch mensch, wien niemand het waagt tena te komen.-Hier gaat het duidelijk om iets totaal anders."

Omdat het nationaalsocialisme alleen zichzelf als waar beschouwde en de kerk daarmee als een bedreiging zag voor haar geloofwaardigheid, diende het volgens Barth bestreden te worden. Het nationaalsocialisme vervolgde de kerk al sinds langere tijd. Het liet daarnaast duidelijk weten dat de verkondiging van de kerk een andere inhoud moet krijgen. Eigenlijk hoorde de hele oudtestamentische boodschap daar niet in. Met de gevangennemingen en het op non-actief stellen van predikanten onderstreepte het nationaalsocialisme haar streven om de kerk monddood te maken. In Duitsland bestond geen rechtszekerheid meer, mensen die volgens het nationaalsocialistische regime iets verkeerd hadden gedaan, werden zonder proces gemarteld of te werk gesteld of direct vermoord.

Barth stelde in het slot van zijn betoog de volgende vraag; "Hoe ziet de christelijke belijdenis als een beslist neen tegen het nationaalsocialisme er uit?" Hij antwoordde dat het niet een meevloeken en meedelen in de haat tegen Hitler en zijn regime was, maar langs een christelijke weg, boete doen. Toch volgden er aan het eind van de voordracht enkele strijdvaardige uitspraken van Barth. Zo meende hij dat het kwaad in zijn wortel overal aanwezig was en moest worden weggevaagd. "Wij willen ons vrije Zwitserland behouden! Dan mag alles geschieden, wat daartoe dient, tot en met de verdediging van ons land met de wapenen toe!" Er moesten mensen wakker geschud worden, Barth vond dat dit alleen kon door de werkelijkheid zonder verbloemen weer te geven zoals hij dat deed in zijn publieke optredens.

De lezers van *Woord en Geest* hadden dit artikel klaarblijkelijk op prijs gesteld, want de redactie meldde in latere nummers dat er een grote vraag was naar overdrukken van de tekst van de voordracht van Barth.

Een zeldzaam artikel waarin Geelkerken zijn mening gaf over het nationalisme, verscheen op 28 april 1939. In de 'Schriftoverdenking' viel het hem op dat mensen in onze samenleving tegenwoordig een andere heer leken te hebben dan de Heer Jezus Christus. Dat bleek uit een aantal zaken; de overwinning van het 'ego', het nationalisme dat zich aandienende als nieuwe religie, de verheerlijking van het eigen volk en ras en daarmee verbonden de onmenselijkheid tegen mensen van een ander ras. Geelkerken omschreef de tijdsgeest als volgt:

"...het dwepen met de gemeenschap, met het collectivisme van klasse, volk en ras, met den totalitair staat, den almachtigen Leider, den pseudo-Kurios...", hierdoor "...werd veler ideaal alleen maar cel in de massa, dier bij de kudde, rad van de machine, man of vrouw in het gelid te zijn."⁶⁹

De enige oplossing volgens Geelkerken was dat men weer Jezus Christus als Heer over het leven zag en met Hem als voorbeeld zou leven.

Op de leestafel van 19 mei 1939 lag een boek over Duitse nationaalsocialistische poëzie, geschreven door B.A. Schotel. De karakteristieke titel van het boek was; *Het bloed der aarde zingt in Hitlerland*. Van Deth besprak dit boek waarin de schrijver een waarschuwing probeerde te geven aan Nederland. Schotel stelde dat de heidensreligieuze poëzie ook in de Nederlandse literatuur te vinden was en waarschuwde voor haar antichristelijke inhoud. Van Deth gaf de inhoud van het boek en de motivatie van de schrijver als volgt weer:

"Hij tracht aan te toonen, dat de geest van het nationaalsocialisme met zijn sterke verheerlijking van het aardse en zijn daaruit voortvloeiende anti-godsdienstige strekking in Duitschland de poëzie beheerscht. Daarbij verzwijgt hij niet, dat dit niet een specifiek Duitsch verschijnsel is, doch hij wijst er juist op, dat deze heidensche instelling ook in Nederland op grooten schaal aanwezig is. Het verschil is o.i., dat deze heidensch-religieuze poëzie zich in Nederland de officiële waant, maar het in egeen enkel opzicht is, terwijl de Duitse nationaal-socialistische poëzie, althans in zekeren zin, de officiële is."⁷⁰

Van Deth waardeerde de manier waarop de schrijver aantoonde dat het nationaalsocialisme de taal van het bloed sprak in plaats van de taal van de geest.

Om kort te gaan, in deze periode luisterde de redactie van *Woord en Geest* vol verwachting naar de woorden van Karl Barth. Ze verwachtte van hem antwoorden op de vragen van de tijd. In zijn woorden probeerde zij haar eigen antwoorden te vinden op de dreigende toekomstvragen. *Woord en Geest* gaf echter, niet geheel in Barth's lijn, de voorkeur aan een terugkeer naar het 'ware christelijke geloof' als antwoord op de nationaalsocialistische dreiging. De strijdvaardige uitspraken van Barth over 'wegvagen van het kwaad' en over gewapende strijd, werden niet herhaald in de eigen teksten van de redactie van *Woord en Geest*. De ideologie van het nationaalsocialisme werd wel regelmatig als heidens en gevaarlijk betiteld. De praktische consequentie dat de kerk moest strijden tegen een regime dat deze ideologie propageerde, bleef in de artikelen

⁶⁹ J.G. Geelkerken, *Om heer te zijn*, Schriftoverdenking, W&G 28 april 1939

⁷⁰ *Het bloed der aarde zingt in Hitlerland*, in 'leestafel' onder 'literatuur', W&G 19 mei 1939

van *Woord en Geest* echter achterwege. Het bleef een theoretische en ideologische strijd, waar *Woord en Geest* zich op voorbereidde.

6 1 september 1939- 10 mei 1940

6.1 Inleiding

Op 1 september 1939, de dag dat een nieuw nummer van *Woord en Geest* werd uitgegeven, brak officieel de tweede wereldoorlog uit. Een periode van grote onrust noopte de redactie van *Woord en Geest* tot stellingname in dilemma's als 'neutraliteit of partijdigheid', 'geestelijk of actief verzet' en ten slotte 'een volgzaam kerk of een kritische kerk'. Wat kon men verwachten van de oorlog en hoe lang zou het duren, voordat deze ook op ons grondgebied zou woeden? De troepen werden gemobiliseerd, dat was een teken dat de oorlogsdreiging ondanks de neutraliteit zeer reëel was voor Nederland. Een grote hoeveelheid gebeurtenissen in de internationale politiek in eind augustus gingen echter vooraf aan de oorlogsverklaring van Frankrijk en het Verenigde Koninkrijk aan Duitsland. In vogelvlucht zijn dat de volgende:

Op 23 augustus werd er een pact gesloten tussen Rusland en Duitsland, dat inhield dat zij elkaar niet zouden aanvallen, het zogenaamde non-agressiepact. Achteraf bleek dat zij bij deze ontmoeting ook geheime afspraken hadden gemaakt over de verdeling van Polen. In Europa keek men vreemd op van deze plotselinge toenadering tussen de vroegere gezworen vijanden. Op 25 augustus sloten Polen en Engeland een verdrag tot wederzijdse bijstand en op 26 augustus garandeerde Hitler de neutraliteit van België, Denemarken, Luxemburg, Nederland en Zwitserland. Op 28 augustus kondigde de Nederlandse regering desondanks de algemene mobilisatie af. Op 1 september 1939 culmineerden de internationale spanningen in een aanval van Duitsland op Polen. Nadat Groot-Brittannië en Frankrijk Duitsland sommeerden zich terug te trekken, verklaarden zij op 3 september Duitsland de oorlog omdat Hitler hier geen gehoor aan had gegeven. Nadat vrijwel heel Polen was veroverd door de Duitsers, vielen ook de Russen op 17 september Polen binnen, de Poolse regering vluchtte naar Roemenië op 18 september en Polen werd volledig ingenomen op 28 september 1939. Vervolgens ontketende Rusland de oorlog met Finland op 30 november 1939.

Van Deth zei met betrekking tot de internationale ontwikkelingen dat hij zou willen dat mensen in deze tijd bewuster reageerden op het nieuws dat tot hen kwam. Men moest oordeelsvaardig blijven reageren, meende Van Deth. Er kwamen in deze periode zoveel nieuwsberichten tot de bevolking, dat als men ze gelaten zou aanhoren, ze geen nieuws waarde meer zouden hebben. "Een mensch, die niet meer reageert, is een zoutzak."⁷¹ Aldus Van Deth op 6 oktober 1939.

Verscheidene artikelen in *Woord en Geest* toonden een grote verontwaardiging over de oorlog die het grote Rusland tegen het kleine Finland was begonnen. Nederland was zelf nu in staat van paraatheid, want hoewel Hitler de Nederlandse neutraliteit had gewaarborgd, moest de toekomst uitwijzen hoe waardevol deze waarborg daadwerkelijk was. Want daar werd hoe langer hoe meer aan getwijfeld in *Woord en Geest*. De neutrale positie van Nederland was ook vanuit principieel opzicht moeilijk. Want het veronderstelde eigenlijk dat Nederland in de oorlog geen zijde wilde kiezen, terwijl het voor de redacteuren van *Woord en Geest* in deze oorlog toch duidelijk leek aan welke kant het recht zat. De regering wilde zich echter niet in deze oorlog mengen of dit in ieder geval tot het laatste moment uitstellen. Ondanks haar kritiek respecteerde de redactie van *Woord en Geest* dit moeilijke standpunt van de regering wel. Door de

⁷¹ A. van Deth, *Nieuws*, 'fakkeltje', W&G 6 oktober 1939

mobilisatie van de troepen, was het voor de Nederlanders wel duidelijk dat er een ernstige oorlogsdreiging was. ‘Kerk en Vrede’ riep op tot een verzet vanuit de kerken, maar buiten de liturgie in het openbare leven. De kerken moesten van ‘Kerk en Vrede’ bezinnen op wat zij dienden te zeggen in deze tijd, maar “...de oproep kwam uit antimilitaristische hoek en maakte dus geen enkele kans.”⁷²

In deze crisisperiode kwam het vraagstuk van de ontwapening vooral binnen het C.D.U. opnieuw aan de orde. De discussie over een nieuw standpunt over ontwapening binnen de partij leidde niet tot bevredigende resultaten. Hierdoor vertrokken vele prominente C.D.U.- leden, onder wie ook mevrouw Tromp- de Jong.⁷³ Veel mensen konden hun vroegere idealen niet meer in het licht van de veranderde omstandigheden blijven verkondigen. Een minderheid bleef zich in deze moeilijke periode vastklampen aan haar oude standpunten, oorlog was zonde. Daarmee leek de discussie tussen deze twee partijen vast te lopen.

Inmiddels was de ‘Blitzkrieg’ van Duitsland in volle gang, Denemarken had zich zonder verzet aan de Duitsers overgegeven omdat ze inzagen dat ze als vrijwel onbewapend klein land geen kans maakten tegen de Duitsers. Er werd in die periode veel gediscussieerd of Nederland niet het voorbeeld van Denemarken moest volgen, Buskes was van mening dat het een volk past om op deze manier alle oorlogsgeweld te vermijden, maar hij had liever gezien dat het bij Denemarken om Christus` wil was gebeurd en niet uit angst voor de Duitsers. Binnen de antimilitaristische organisaties begon het te breken. In *Woord en Geest* kan men de opvattingen lezen van Van Randwijk, prominent C.D.U.- er, die opriep tot een nieuwe discussie bij zowel antimilitaristen als militaristen over de oude standpunten in de nieuwe situatie. Tevens liet de redactie zeer spaarzaam haar enigszins reactionaire oordeel over deze kwestie zien.

Nu Duitsland een pact had gesloten met Rusland, plaatste *Woord en Geest* dit in de gehele anti- ideologische wending die het nationaalsocialisme in Duitsland had genomen. Alle ideologieën leken te hebben plaatsgemaakt voor een zakelijke benadering van de werkelijkheid, zoals Van Deth eerder al opmerkte in *Woord en Geest* (zie 5.2) .

In ons land leek echter het nationalisme juist wortel te hebben geschoten nu de oorlog in de wereld was losgebarsten. De keerzijde van zo`n nationalistische wending, constateerden verscheidene redacteuren van *Woord en Geest*, was dat er een zekere vervlakking optrad in de volksmoraal en dat deze onchristelijk werd. *Woord en Geest* verwachtte daarnaast van de intellectuele elite dat zij in de strijd tegen het nationaalsocialisme in ons land, meer het voortouw zou nemen. Zij kon dat bijvoorbeeld doen door het volk te beschermen voor verkeerde invloeden.

De Duitse kerkstrijd wordt steeds angstiger bekeken, de auteurs in *Woord en Geest* waren bang dat men over een tijdje niet meer kon spreken over de ‘Bekennende Kirche’, omdat deze dan volledig weggevaagd zou zijn door de Duitse overheid. Op dit moment lagen de voornaamste problemen van deze kerk niet meer buiten de kerk, maar vooral binnen de kerk. De predikanten van de ‘Bekennende Kirche’ werden moedeloos en raakten in zichzelf gekeerd. Er vond daardoor nauwelijks meer een kerkstrijd plaats.

⁷² De Jongh, *Buskes*, p.178

⁷³ De Jongh, *Buskes*, p. 180

Het belangrijkste thema van *Woord en Geest* in deze periode was echter de houding van de kerk ten opzichte van de staat en de onderlinge verhouding tussen deze twee grootheden. De kerk moest niet alle verantwoordelijkheid afschuiven op de regering. Het ging de redactie van *Woord en Geest* er om dat de kerk weer zag wat er onder 'kerk zijn' verstaan werd in deze tijd. De invloed van Karl Barth op de redactie van *Woord en Geest* blijkt uit de zeer positieve waardering in haar blad van de pogingen die Barth had gedaan om de bewustwording van christenen van de relatie tussen de kerk en de staat te bevorderen. In feite oversteeg het kerkelijk belang het staatsbelang en zouden christenen van verschillende oorlogvoerende landen met elkaar in gesprek moeten kunnen treden meende de redacteuren van *Woord en Geest*.

Achtereenvolgens zal ik de volgende thema's behandelen: Oorlog en neutraliteit (§6.2), Antimilitarisme en militarisme (§6.3), Nationaalsocialisme (§6.4), Duitse kerkstrijd (§6.5) en kerk en staat (§6.6).

6.2 Oorlog en neutraliteit

Het verdriet was groot in Nederland dat er nu binnen één generatie een tweede wereldoorlog is uitgebroken. Er kon geen internationale samenleving bestaan, waarin het ene land alleen maar op zoek was naar winst en mogelijkheden ten koste van het andere land, verzuchtten de redacteuren in *Woord en Geest*. Polen was in de geschiedenis vele oorlogen begonnen tegen haar grenslanden, waardoor het een slechte reputatie kende. Volgens *Woord en Geest* ging het hier niet om Polen maar om iets veel groters, het internationale recht was geschonden door Duitsland. Daarom moest ook Nederland zich achter Polen scharen.⁷⁴ Nadat de oorlog werd verklaard aan Duitsland door Frankrijk en Engeland bleef Nederland buiten de strijd door zichzelf neutraal te verklaren. Er werd bezonnen op de neutraliteit, omdat die overal zo verschillend werd geïnterpreteerd. Rusland was bijvoorbeeld "meevechtend neutraal"⁷⁵, Roosevelt was "neutraal met de daad en niet met de gedachte". Neutraliteit had op staatkundig terrein meestal slechts de betekenis dat men niet "...gewapenderhand aan den strijd..." deelnam. De neutraliteit van Nederland was anders volgens *Woord en Geest*. We stonden volgens Slotemaker niet boven de strijd, maar vooral naast de strijd als toeschouwer.

"Het is de verantwoordelijkheid voor een volksgeheel, dat het gevaar pas ziet, als het áán de eigen deur ligt, die dit- inderdaad onvermijdelijke- besluit dekt. Welk een volksopvoeding zal er noodig zijn hier de eigengereidheid buiten de deur te houden: wij staan niet boven die strijdende partijen; wij staan er buiten."⁷⁶

Hij hoopte dat de regering bij het nemen van het besluit, tegelijk schaamte voelde dat zij deze beslissing moest nemen. Het was namelijk misschien wel een noodzakelijk besluit, maar zeker geen besluit om trots op terug te kijken, meende Slotemaker.

G. Ubbink laat eenzelfde standpunt horen, hij meende dat de neutraliteit weer een typisch voorbeeld van de moderne politieke zakelijkheid was. De koers van de regering was dus niet gekozen met een militaristisch of antimilitaristisch ideaal als beweegreden. Daar voegde Ubbink wel aan toe dat hij zijn dank voor de keuze van de regering wilde uitspreken. De redacteuren van *Woord en Geest* vonden de neutraliteit een noodgreep, maar kozen er niet voor om hun loyaliteit aan de regering te ontfangen. Ze vonden dat

⁷⁴ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Oorlog*, Hoofdartikel, W&G 8 september 1939

⁷⁵ Citaten uit: G. Ubbink, *Onze neutraliteit*, Hoofdartikel, W&G 29 september 1939

⁷⁶ Slotemaker de Bruïne, *Oorlog*

de regering eigenlijk geen keuze had gemaakt, want er was noch voor oorlog, noch voor vrede gekozen.

In de dagen van oorlog moesten christenen volgens *Woord en Geest* zo dicht mogelijk bij God proberen te leven, dat kon volgens J.A. Cramer door met de kerk op de door God gewezen weg voort te gaan. Tevens moest men de band met de verschillende kerken in oorlogvoerende landen zichtbaar maken, want Gods liefde oversteeg volgens Cramer ieder politiek meningsverschil.⁷⁷ Voor een christen was oorlog altijd een uiting of gevolg van zondigheid. De oorlog veranderde niets in de verhoudingen tussen mensen, die verhouding was immers al verslechterd. De oorlog moest voor christenen een aanzet zijn om de taak, die God hen had gegeven, uit te voeren.

De oorlog zorgde voor staatkundige en morele chaos in alle Europese landen. Ds. M. Hinlopen benadrukte in de 'Schriftoverdenking' van 24 november 1939 dat hoewel de verbinding tussen de huidige chaos en de voleinding van Gods glorie moeilijk was te zien, Christus iedere dag werkte om die glorie te bewerkstelligen. Christus stond niet alleen aan het begin en aan het einde, maar hij stond elke dag in het leven van de gelovigen. Hiermee trachtte ds. Hinlopen de christenen die in deze moeilijke tijden leven een richtsnoer en een geloofsbasis te geven.

Het is zichtbaar in *Woord en Geest* dat er meer reflectie plaatsvindt op de moedeloosheid en uitzichtloosheid die de huidige tijden van politieke onrust met zich meebrengen. De oorlog tussen het goede en het kwade was vroeger reeds een groot thema, toen de christenen tegen de moslims streden. Barth had de vergelijking al gemaakt tussen het nationaalsocialisme als de nieuwe Allah met Hitler als zijn profeet. Er moest gestreden worden tegen dit nieuwe heidendom, dat was zijn nieuwe leus. De vraag werd in *Woord en Geest* daarbij weer gesteld of de christenen tegenwoordig niet te veel werden meegesleept in de roep om geweld en oorlog. De auteurs in *Woord en Geest* maakten geen keuze tussen strijden of lijden. Ze leken hiermee mijns inziens niet te willen afwijken van het standpunt van de regering, uit angst om het land diplomatieke schade toe te brengen.

Ook de situatie in de landen die wel officieel in oorlog waren, werd beschouwd. Van Deth zat in Londen terwijl Engeland in opperste paraatheid was. Eigenlijk leek het leven zijn normale gang te gaan, hoewel er wat extra veiligheidsmaatregelen werden genomen. Het was voor hem een vreemde gewaarwording dat dag en nacht alle lichten uit moesten blijven. Het illustreerde toch "...dat het leven niet z'n gewonen gang gaat. Dat de menschheid een tijd van diepe duisternis beleeft."⁷⁸

Vanuit de redactie van *Woord en Geest* verschenen er in die tijd veel steunbetuigingen aan het adres van Finland, dat in oorlog was met Rusland. Er stonden regelmatig artikelen in *Woord en Geest* waarin de lezer werd gewezen op de ernst van de situatie voor Finland. De bron van die informatie is grotendeels J.J.R. Schmall, hij was secretaris van 'de Nederlandsch-Finsche vereeniging', een vereniging die de betrekkingen van Nederland met Finland probeerde te bemiddelen.

Van Deth verwonderde zich over het feit dat de hele wereld haar sympathie voor het kleine Finland betuigde, maar dat Nederland in alle toonaarden zweeg.

⁷⁷ J.A. Cramer, *Vershil met 1914*, in 'Uit de Pers', W&G 6 oktober 1939

⁷⁸ A. Van Deth, *Londen in het donker*, in 'van hier en ginds', W&G 15 december 1939

“De sympathie van bijkans de geheele wereld gaat thans -waar blijft Nederland?- terecht uit naar het dappere volk van Finland, dat een strijd voert, welke evenzeer de onze had kunnen zijn...; en tevens een strijd, die met reden is genoemd ‘een strijd voor geheel Europa’. Waar de hoogere en hoogste bestuurscolleges en de meerdere vergaderingen onzer Protestantsche kerken er tot nog toe het zwijgen toe doen en blijkbaar elk initiatief wenschen na te laten, is het ten zeerste te hopen, dat plaatselijke kerkeraden alsnog aan de roepstem der Finsche zusterkerk(om financiële hulp) zullen gehoor geven. Maar dan- alle Nederlandsche kerkelijke traditie in dit opzicht ten spijt-met spoed”⁷⁹.

Het Finse nationalisme was volgens Van Deth een voorbeeld van goed gematigd nationalisme dat uitermate dienstbaar kon zijn aan een samenleving die in oorlog was.

Kortom, het begin van de oorlog zorgde voor grote tweestrijd bij de redacteuren van *Woord en Geest*. Enerzijds gaven zij er blijk van zich graag te willen uitspreken over wie het recht aan zijn zijde had in deze strijd en of de Nederlandse regering er juist aan had gedaan om de neutraliteitspositie in te nemen. Anderzijds meenden zij de regering volledige loyaliteit verschuldigd te zijn, ze leken niets te willen doen wat de positie van de regering zou kunnen ondermijnen. De aandacht van *Woord en Geest* verschoof naar de schijnbare hopeloosheid van de situatie in de wereld, zij wendden zich af van strijdbare leuzen die aan populariteit wonnen in de Nederlandse samenleving en kozen voor een nieuwe vroomheid. Voordat de strijd in Nederland ook maar begonnen was, leek de redactie van *Woord en Geest* zich reeds te hebben verstoep in een naar binnen gekeerde wereldvisie. Precies datgene wat zij de ‘Bekennende Kirche’ in deze periode toeschreven (zie 6.5).

6.3 Antimilitarisme of militarisme

Binnen zowel ‘Kerk en Vrede’ als het C.D.U. nam de crisis een steeds meer existentiële vorm aan. Het bestaan van deze organisaties stond onder druk doordat veel leden, ontevreden over hun verouderde standpunten, het lidmaatschap opzegden. Tegenstanders van de ontwapeningsbeweging wezen met een beschuldigende vinger naar de antimilitaristische beweging, zij hadden een te hoge verwachting van de mens en keken niet realistisch naar de gevolgen die dat humanisme kon hebben. Namelijk de verheerlijking van de mens in plaats van God. De dichter Fedde Schurer had het bezwaar tegen de meeste C.D.U.-ers dat hun persoonlijk antimilitarisme losstond van hun houding ten opzichte van de staat, terwijl deze toch de politieke vorm van het antimilitaristisch beginsel was.⁸⁰ Als een rechtgeaard antimilitarist diende men dus de rol van de staat eveneens te doordenken. Het kwam niet slechts neer op een persoonlijke weigering van oorlogsdeelname. Hij maakte de simpele constatering dat als het land in oorlog zou raken, de antimilitaristen die er in woonden eveneens in oorlog waren.

De bekende schrijver en het C.D.U.- lid Van Randwijk vroeg zich op zijn beurt ernstig af of, gezien de internationale ontwikkeling, het ontwapeningsstandpunt van de partij onder alle omstandigheden gehandhaafd kon worden. Wat hij te allen tijde wilde voorkomen is dat men door een toeschouwerrol medeplichtig werd aan het onrecht in de wereld. Volgens hem kon men even schuldig zijn door iets te doen, als door iets nalaten te doen. Deze mening van Van Randwijk werd met veel vreugde ontvangen en

⁷⁹ A. Van Deth, *Finlands beroep op de christelijke wereld*, ‘fakkeltje’, W&G 2 februari 1940

⁸⁰ De Jongh, *Buskes*, p. 179

gepubliceerd in *Woord en Geest*⁸¹. Veel mensen binnen het C.D.U. vonden het juist niet nodig om zich op het ontwapeningsstandpunt te bezinnen, omdat het Duitsland niet begonnen was om de inname van Nederland, maar om het 'Heim ins Reich' brengen van de landen waar veel Duitsers woonden.

De C.D.U.-top wist niet goed om te gaan met de onenigheid en verwarring binnen de partij. Buskes (die een groot medestander had in Heering) werd als de grote aanstichter van het getwijfel aangewezen. In de discussie over de ontwapeningskwestie kwamen de voor- en tegenstanders niet dichtert tot elkaar. Voorstanders van volledige ontwapening waren verheugd met de gekozen neutraliteit van de regering, tegenstanders stelden de vraag of deze neutraliteit gerechtvaardigd was. "U voelt wel dat ook mijn sympathie voor de C.D.U. tot nul is gedaald"⁸² schreef mevr. Tromp op 1 februari 1940 aan Buskes na het bijwonen van een C.D.U.-congres waarin zij oeverloze discussies over de ontwapeningskwestie niet zag resulteren in een vernieuwd standpunt van de partij.

In *Woord en Geest* hoorde je beide geluiden terug. De grote vraag was of de oorlog een gerechtvaardigd middel was in de strijd tegen een mogelijk groter kwaad. Tegenstanders van de ontwapeningsbeweging verweten 'Kerk en Vrede' dat ze slechts nadruk legde op het feit dat de oorlog nooit een gerechtvaardigd middel was om vrede te krijgen en daardoor voorbijzagen aan de realiteit. Aan de andere kant werden christenen volgens *Woord en Geest* tegenwoordig al te snel verleid om het middel van de oorlog te rechtvaardigen in de strijd tegen het 'nieuwe heidendom', daarin volgden zij de mening van Heering en Buskes.

Tot slot, op de vraag of er voor christenen een grens was aan het handhaven van de orde op aarde, moest *Woord en Geest* het antwoord verschuldigd blijven. Mensen als Buskes en Heering bleven hun standpunt trouw, ook in oorlogstijd. *Woord en Geest* had zowel voorstanders als tegenstanders in de discussie over het onveranderde antimilitarisme in de redactie. Daarom was zij zeer voorzichtig in haar oordeel over één van beide partijen. De redactie werd slachtoffer van haar eigen veelzijdigheid.

6.4 Nationaalsocialisme

Deze oorlog richtte zich tegen een regime van geweld en intimidatie. Zowel Rusland als Duitsland hadden zo'n regime, zij leken wat dat betreft erg op elkaar. Het was daarom niet verwonderlijk dat zij een pact hadden gesloten, waarin zij beloofden elkaar niet te zullen aanvallen. Zij verloren volgens *Woord en Geest* hun idealen en probeerden elkaar niet te storen bij hun veroveringen. Soms werden daar zelfs concrete afspraken over gemaakt (zoals bij Polen). Dat was de bittere conclusie die P.H. Muller moest trekken toen hij in *Woord en Geest* een artikel schreef over het 'Molotov- von Ribbentropact' dat op 23 augustus 1939 was gesloten tussen Rusland en Duitsland.⁸³

Ubbink zei dat bij het pact dat Hitler met Stalin sloot, voor iedereen duidelijk werd dat Duitsland een anti-ideologische richting in bewoog. Maar men vernam nu ook in de redevoeringen in Duitsland steeds minder over 'bloed en bodem'. Elke ideologie die men in het verleden nog achter het nationaalsocialisme dacht te kunnen vinden, was volgens Ubbink nu duidelijk verdwenen. De revolutie van het nihilisme werd dat genoemd in *Woord en Geest*, er was geen God meer in de ideologie van deze twee grootmachten. De beide auteurs constateerden dat er eigenlijk altijd zakelijk was

⁸¹ H.M. van Randwijk, *Een opmerkelijk geluid*, in 'Uit de Pers', W&G 6 oktober 1939

⁸² Brief mevr. Tromp aan Buskes op 1 februari 1940, in Buskes-archief HDC

⁸³ P.H. Muller, *De revolutie van het nihilisme*, 'fakkeltje', W&G 22 maart 1940

gekeken naar de internationale politiek door deze grootmachten, waar viel de winst te behalen? Duitsland probeerde het volk als een eenheid in de oorlog te sturen, daarom werden er nu ook minder haatcampagnes gevoerd of politieke groeperingen tegen elkaar uitgespeeld. "...het zou mij niet eens verwonderen, als we binnenkort zouden lezen, dat aan ds. Niemöller weer eens de vrijheid werd aangeboden."⁸⁴ Het draaide volgens Muller nu in Duitsland meer dan ooit om de eer van de autocratische heerser, de dictator Hitler.

Met het uitbreken van de oorlog, werd ook het nationalisme in Nederland sterk gevoed. Maar als het nationale op elk terrein zou overheersen, zou dat volgens Van Deth een afvlakking van belangrijke christelijke waarden als gevolg hebben. Als bijvoorbeeld het nationale zich slechts zou richten op de neutraliteit van ons land, zou het direct vervallen in neutrale, goddeloze idealismen. Van Deth zou liever zien dat het Christendom met het nationale leven vervlochten bleef en dat men zich niet liet meeslepen door de nationalistische beweging. De vrijheid om een christelijk mens te zijn werd door het nationalisme beknot. Bovendien had het nationalisme gevaarlijke territoriale aspecten, waarmee men andere volken zou bedreigen, die buiten het nationale gevoel zouden vallen.⁸⁵

Er was een nieuw heidendom in Nederland dat de nadruk legde op de volksaard, zo constateerde de redactie van *Woord en Geest* op 24 november in 'Uit de Pers'⁸⁶. Dat heidendom probeerde een geïdealiseerde volksaard en het daarmee gepaard gaande nationalisme in overeenstemming te brengen met het evangelie. Hierdoor zou het lijken, dat de motieven van deze stroming, een christelijke oorsprong hadden. Echter, wanneer men er scherper naar zou kijken, zou men zien dat deze opvatting eigenlijk een zeer anti-christelijke oorsprong had. De N.S.B. poogde christenen te verleiden om zich aan te sluiten bij deze beweging d.m.v. comité's of publicaties of preken van 'foute' predikanten. Zij deed dit bijvoorbeeld door het oprichten van comité's als 'Evangelie en Volk', die als officiële functie hadden de nationaal-socialistische beweging in christelijke lijn te houden en haar zo te bewaren voor het 'moderne heidendom'. Maar eigenlijk schulde achter dit soort comité's niets anders dan juist dat 'moderne heidendom'. Het nationaalsocialisme viel terug op een volksverhaal en eigenlijk dus op niets, vond *Woord en Geest*. Om weerbaar te blijven tegen de werking van dit nihilisme, moest de intellectuele elite in Nederland het volk bewust maken van haar christelijke oorsprong in plaats van haar aardse oorsprong.

Op fraaie wijze werd in een artikel op 23 februari 1940 de rassenleer van het nationaalsocialisme ontkracht als een quasi-wetenschappelijke theorie, waar meer geloof dan feiten bij kwam kijken. Wat men goed in de gaten moest houden van *Woord en Geest* is, dat de vijand zich vaak uit in christelijke termen, maar dat er anti-christelijke machten achter de mooie woorden scholen.

De rassenleer van het nationaalsocialisme kende een sterk biologisch karakter. Echter het was niet gebaseerd op feiten, zo analyseerde Dr. W. Sleumer Tzn.; "...propagandisten verkondigden de leer dat de moderne Duitschers een uitverkoren volk vormden, in alle opzichten verheven boven alle anderen". Sleumer oordeelde dat dit met de rassenleer slechts 'quasi bewezen' werd. Het was volgens hem geen kwestie van wetenschap om de zogenaamde feiten van de rassenleer aan te nemen, maar een

⁸⁴ G. Ubbink, *Revolutie in Duitsland?*, 'fakkeltje', W&G 6 oktober 1939

⁸⁵ A. Van Deth, *Nationale saamhorigheid*, Hoofdartikel, W&G 12 april 1940

⁸⁶ *Nationaal-socialistische zending in de kerk?*, in 'Uit de Pers', W&G 24 november 1939

kwestie van geloof. Sleumer ontcrachtte vervolgens heel serieus de leer van de lengte van de schedels die met de beschaafdheid en intelligentie van het volk te maken zouden hebben. Via treffende voorbeelden wist hij duidelijk te maken dat de rassenleer gebaseerd was op een romantisch volksverhaal dat via de massapropaganda van de Duitsers de wereld in werd gebracht. Hij meende dat “de huidige rassenwaanzin” ... “...een sociaal- pathologisch verschijnsel op zichzelf...”⁸⁷ was.

Tot slot, de ontmaskering en ontmanteling van nationaalsocialistische ideeën bleef voortduren in *Woord en Geest*. Dat viel natuurlijk te prijzen. Maar stellingname in deze theoretische verhandelingen was makkelijker dan het kiezen van een standpunt inzake oorlogsvoering. De felheid in dit debat over het nationaalsocialisme maakte het mogelijk de grote druk op het debat over oorlogsvoering te verminderen.

6.5 Duitse kerkstrijd

Met het uitbreken van de oorlog was de communicatie met Duitsland voor Nederland beduidend schaarser geworden. Ook in *Woord en Geest* was dit merkbaar. De redactie greep terug naar oude teksten van Barth en Niemöller. Het verzet en de laatste berichten over Paul Schneider, belijdenispredikant in Duitsland, waren in *Woord en Geest* opgenomen. Paul Schneider stierf op 18 juli in het concentratiekamp Buchenwald. Eén van de redacteurs van *Woord en Geest* was aanwezig bij de begrafenis (de identiteit van deze redacteur is voor ons onbekend, slechts de initialen S-K werden bij het artikel vermeld⁸⁸). De berichten die nog doorkwamen uit de Duitse kerkstrijd zijn veelal boeken, herinneringen of andere uitingen die allen een algemeen noodlottigheidsgevoel lieten zien.

De strijd van de Bekennende Kirche veranderde geleidelijk in een intern gevecht tegen moedeloosheid en wanhoop. In ‘Kerkelijk Leven’ van 27 oktober 1939 werd *Ersatz* besproken, een boekje van een belijdenispredikant in Duitsland, genaamd Dannenbaum. “Wij herinneren ons thans in de ‘Berichten uit den Deutschen Kerkstrijd’ gelezen te hebben, dat de broeders van de ‘Bekennende Kirche’ thans niet zoozeer te strijden hebben tegen den vijand van buiten als tegen den vijand van binnen; dat zijn zij, die moe en moedeloos geworden zijn en zich terugtrekken op het veilige gebied van de persoonlijke zielszorg, en het niet meer wagen met ‘het Evangelie in de wereld van heden.’ Het boek van Dannenbaum lijkt ons daar een bevestiging van.”⁸⁹ In dit boek over de brief aan de Romeinen werden de hoofdstukken 9, 10 en 11 niet opgenomen, “...waarin de apostel het probleem van Israëls ongeloof en verharding...” behandelde. De redactie begreep niet waarom deze hoofdstukken niet waren opgenomen, juist in tijden van Jodenvervolging. De redactie had het boek van Dannenbaum voor het schrijven van dit artikel gelezen, maar door de teleurstellende inhoud ook weer teruggezonden. “Wij houden niet van “Ersatz”, zo meldde B.A. Venemans namens de redactie.

Kortom, juist nu in oorlogstijd moest iedereen de geloofszekerheid vasthouden, vond de redactie van *Woord en Geest*. De kerk kon zekerheid bieden in de tijden waarin het ‘aardse’ door onzekerheid werd overheerst. Volgens *Woord en Geest* diende de Duitse kerkstrijd vooral als bemoediging voor hen die in deze tijd niet meer in de kracht van de kerk geloofden. Want in de moeilijkste tijd was er in Duitsland, juist vanuit de kerk een

⁸⁷ W. Sleumer Tzn., *Ras en Misdaad*, Hoofdartikel, W&G 23 februari 1940

⁸⁸ S-K, *Een begrafenis*, in ‘van hier en ginds’, W&G 22 september 1939

⁸⁹ B.A. Venemans, “Ersatz”, in ‘Kerkelijk Leven’, W&G 27 oktober 1939

verzetsgroep. Deze kerkelijke verzetsbeweging bleef zich tegen de grote meerderheid in verzetten tegen het onrechtvaardige overheidsbeleid. Dat verzet doofde nu helaas geleidelijk uit.

6.6 Kerk en staat

Op 13 november 1939 hield minister-president De Geer een toespraak, waarin hij de kerken opriep om zich uit te spreken voor saamhorigheid in de Nederlandse samenleving.

Schmall sprak daarop in *Woord en Geest* verheugd dat hij meende dat dit een bewijs was voor de wens van het volk en de overheid om niet te zwijgen over religieuze zaken.⁹⁰ 'Kerk en Vrede' voldeed echter niet aan het regeringsverzoek te bidden om vrede. Zij meende dat bidden niet slechts wanneer het uitkomt gedaan moest worden. Het ging er haar om dat mensen weer inzagen dat Gods wil moest worden gedaan. Als er al gebeden werd, moest dit gepaard gaan met bekering van het handelen. De redacteurs van *Woord en Geest* waren eensgezind als het over politieke prediking ging. Er moesten volgens hen vanaf de kansel ook zaken besproken worden, die de samenleving aan gingen. Hieronder verstonden zij niet dat ieder aspect van het maatschappelijk leven aan de orde moest komen op de kansel, maar dat er wel aandacht moest zijn voor de belangrijke maatschappelijke problemen. Daarmee hadden zij een vrijere opvatting van politieke prediking dan 'Kerk en Vrede'.

Als ons land niet 'ongerept' zou blijven, zouden Nederlandse tradities en samenlevingsvormen onder druk komen te staan meende Schmall. Het onderlinge gesprek in de samenleving moest bijdragen aan het gemeenschapsgevoel. Daarnaast moest men zich volgens hem weer beseffen dat er een onbewust christendom constituerend was aan onze maatschappij. Maar eerst moest de kerk weer leren verstaan wat echt 'kerk zijn' inhield, de kerk zou zich dan ook solidair moeten opstellen met de problemen van de wereld,. Want het evangelie had volgens Schmall veel, zo niet alles te zeggen over goede samenlevingsvormen. Daarmee was de kerk tegelijkertijd vrij van wereldse zaken, want zij liet zich door de onveranderlijke Schrift gezeggen. De vragen over de legitimiteit van politieke kanselvoering en het onderscheid tussen een christen en een 'gewone' burger hadden te maken met de visie van de redactie van *Woord en Geest* op de huidige verhouding tussen kerk en staat. Deze houding liet zich het beste omschrijven door het volgende citaat van Slotemaker:

"Voor ons land geldt: de Nederlandsche kerk is geen volkskerk(meer), maar de christelijke kerk in het Nederlandsche volk; met de vrije mogelijkheid der evangelieprediking, zooals de democratische staten die kennen, maar zonder dat de burgers der beide rijken samenvallen: wij zijn-en Zwitserland is- geen christenvolk."⁹¹

Slotemaker zei dan ook dat wij als christenen in vergelijking met de staatsburgers, niet van deze wereld waren. Christenen hadden de plicht om een "woord van eeuwigheid" te spreken in deze samenleving, omdat zij zich beriepen op meer dan 19 eeuwen geloofstraditie. Slotemaker liet op 3 mei, vlak voor de Duitse bezetting van Nederland, in *Woord en Geest* een wel heel idealistisch perspectief voor de kerk zien. Waar de staat gebonden zat aan landsgrenzen, kon de kerk volgens hem een dialoog met christenen uit

⁹⁰ Citaten uit: J.J.R. Schmall, *Plichten van het oogenblik*, Hoofdartikel, W&G 8 december 1939

⁹¹ Citaten uit: G.H. Slotemaker de Bruïne, *Over de verhouding van kerk en staat*, in 'Uit het sociale leven', W&G 3 november 1939

alle landen starten. Er is namelijk één ding wat hen altijd met elkaar zou verbinden, het geloof in Christus.⁹²

Samenvattend kunnen we zeggen dat de redactie van *Woord en Geest* een andere opvatting over politieke prediking had dan 'Kerk en Vrede'. De kanselvoering moest op de problemen van de samenleving in gaan. Het evangelie had immers betrekking op het hele leven. Een christen moest volgens de auteurs in *Woord en Geest* wijzen naar een boodschap die niet alleen voor deze maatschappij gold, maar voor alle toekomstige en historische maatschappijvormen blijvend geldig was. Kerk en staat stonden in die zin betrekkelijk los van elkaar, immers de staat was slechts tijdelijk en het christendom niet. *Woord en Geest* viel hierbij een zekere vrijblijvende stichtelijkheid te verwijten, er werden nergens vergaande conclusies getrokken over een kritische rol van de kerk tegenover de staat.

⁹² G.H. Slotemaker de Bruïne, *Neutraal*, Hoofdartikel, W&G 3 mei 1940

7 10 mei 1940- 27 september 1940

7.1 Inleiding

Op 10 mei 1940 kwamen Duitse troepen Nederland binnen en raakte Nederland betrokken in de oorlog. Duitsland had het Nederlandse grondgebied uit strategisch oogpunt nodig en verbrak haar garantie van de Nederlandse neutraliteit. Minister-president De Geer had lange tijd ontkend dat er een reële oorlogsdreiging was, hoewel hij meerdere malen werd gewaarschuwd door verontrustende spionageberichten. Het Nederlandse leger was dan ook slecht voorbereid op de oorlog met Duitsland. De koninklijke familie en de regering vertrokken op 12 en 13 mei met de boot naar Engeland. Koningin Wilhelmina droeg het gezag van de regering over aan generaal Winkelman. Tot het moment van vertrek van de koningin, waren de dagbladen nog zeer positief over de houding van de regering en de koninklijke familie. Het vertrek van de regering en Wilhelmina voelde men echter toch als een 'onthoofding' van Nederland. Op 15 mei werden de capitulatievoorwaarden getekend, maar Zeeland bleef nog een tijd verzet bieden (naar verluidt om Franse troepen de kans te geven te vluchten naar het zuiden). Op 17 mei gaf ook Zeeland de strijd op en kwam Nederland geheel onder Duitse bezetting.

Door het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940 kwam ook *Woord en Geest* in een periode van grote onzekerheid. Het eerste nummer na het uitbreken van de oorlog verscheen op 31 mei. Hierin schetste de redactie enkele van de problemen waarvoor zij was komen te staan. Het was financieel erg lastig om zichzelf te handhaven als weekblad. Er was herhaaldelijk opgeroepen om abonnementen te verlengen, in deze tijd kon de redactie het zich echter voorstellen als mensen hun abonnement niet zouden verlengen, laat staan een nieuw abonnement beginnen. Er waren immers te veel persoonlijke financiële problemen door de oorlog ontstaan. In het 'Hoofdartikel' besprak Geelkerken de nieuwe situatie. Belangrijke punten die in dit artikel naar voren komen, zijn:

De toekomst was onzeker, hoe zouden de Duitsers met Nederland om gaan? Wat was er geoorloofd in een land met een nationaalsocialistisch regime? De wereld was aan verandering onderhevig maar moesten de christenen mee veranderen, of onveranderd blijven in onze houding in de kerk en het leven? Geelkerken wist het wel; in deze veranderde maatschappijvorm moest de kerk krachtig haar boodschap laten horen, zij moest hierin blijven volharden ondanks alles wat ze op haar pad tegen zou komen. Meer dan ooit moest de kerk een luisterend oor hebben voor de nood van de mensen. Zij moest deze nood serieus nemen en de vragen eerlijk beantwoorden. Daarnaast was het voor individuele gelovigen nog belangrijker om kritisch te zijn op geruchten die in de huidige maatschappij de ronde deden. Men moest niet met de "dwaling der zedelozen"⁹³ meegesleept worden.

Hiermee werden al enkele nieuwe thema's weergegeven, met het uitbreken van de oorlog wist de redactie van *Woord en Geest* dat zij op een andere manier geestelijke voeding moest geven aan haar lezers. Er was meer behoefte aan troost en er waren veel vragen naar de oorzaak van de nood in de samenleving. Waarom staat God dit toe?

Een belangrijk thema voor *Woord en Geest* was de kerk en haar verkondiging. Wat was de houding van de kerk tegenover de bezetter en hoe zag zij de bezetting? De tweede vraag die daar gesteld moest worden, was hoe de kerk in haar verkondiging die houding

⁹³ J.G. Geelkerken, *Bezinning*, Hoofdartikel, W&G 31 mei 1940

terug diende te laten komen. Voor de kerk was de keuze beperkt. Enerzijds kon er in de verkondiging gepleit worden voor verandering, immers juist in crisistijd moest de kerk zich uitspreken en een geweten zijn voor de samenleving. Anderzijds kon de kerk een boodschap van onveranderde inhoud laten horen in deze, aan verandering onderhevige tijden. Hiermee zou ze voor stabiliteit en zekerheid kunnen zorgen. De discussie over 'de voorbede' was een goed voorbeeld van dit dilemma in de verkondiging.

Aandacht voor de Nederlandse identiteit en het koningshuis ontbrak in *Woord en Geest* in het verleden. Nu de oorlog was uitgebroken, kwam hier verandering in. Het vertrek van de regering en de koninklijke familie, breed uitgemeten in andere weekbladen, riep om reactie van de redactie van *Woord en Geest*. Maar meer aandacht nog ging in de bezettingstijd uit naar de organisaties tot eenheid, volkskracht en nationale verbondenheid die volgens *Woord en Geest* niet waren gebaseerd op de 'echte' Nederlandse geschiedenis en achtergrond. Die organisaties wonnen sterk aan populariteit onder de Nederlandse bevolking.

Tijdens de bezetting was de ariërverklaring één van de eerste acties van de Duitse bezetter. In deze verklaring moesten alle ambtenaren en onderwijzers bevestigen dat zij geen Joodse voorouders hadden en nooit tot de Joodse geloofsgemeenschap hadden behoord. Wanneer er niet getekend werd of bleek dat men Joodse achtergronden had, volgde een direct ontslag. In *Woord en Geest* werd er kort aandacht gegeven aan deze verklaring. Een beperkte groep mensen zag dat dit één van de vele toekomstige discriminerende maatregelen was die tegen de Joden zouden worden ingesteld. J.Koopmans, secretaris van de NCSV, schreef eind oktober 1940 een brochure onder de titel *Bijna te laat!*. Vanuit het huis van de Amsterdamse hervormde predikant ds. G. Oorthuys werd deze brochure verspreid (zo'n 50000 exemplaren). Volgens De Jongh had de brochure "...grote invloed gehad en velen de ogen geopend."⁹⁴ Buskes zelf smokkelde een koffer met tweeduizend exemplaren van Amsterdam naar Rotterdam. In deze brochure werd beschreven dat de ariërverklaring grote gevaren meebracht en dat er enkelen tegen in waren gegaan. Koopmans zat met Van Randwijk, Miskotte en Buskes in het geestelijk verzetsorgaan van de Lunterse Kring. Door traag te werken ging er 'bijna te laat' een brief naar Seyss-Inquart, die betrekking had op de belofte en de ambtenarenbepalingen. In de rubriek 'Uit de Pers' wees de redactie van *Woord en Geest* op het bestaan van brochures of boeken die de inhoud en consequenties van de ariërverklaring bekeken. In haar eigen teksten was *Woord en Geest* overwegend voorzichtig. De nationaalsocialistische maatregelen en propaganda vielen volgens de redactie echter niet te rijmen met het christelijk geloof. Wellicht dat de redactie van *Woord en Geest* het onvermijdelijk vond om tijdens de bezetting zelfcensuur toe te passen. Op 27 september 1940 hield *Woord en Geest* op te bestaan.

Achtereenvolgens worden in dit hoofdstuk de volgende thema's besproken: Nood van de samenleving (§7.2), de houding van de kerk en de verkondiging van het Woord in oorlogstijd (§7.3), Nederlandse identiteit en het koningshuis (§7.4) en aanpassing of verzet (§7.5)

7.2 Nood van de samenleving

In *Woord en Geest* waarschuwden de redacteuren al vroeg dat de Nederlandse burger de ontwikkelingen buiten Nederland niet slechts moest zien als ontwikkelingen die

⁹⁴ De Jongh, *Buskes*, p.202

alleen buiten de deur plaatsvonden. De nood van de wereld was met de inval van de Duitsers nu ook de nood van de Nederlandse bevolking geworden. Met de ‘nood van de samenleving’ bedoel ik dan de overblijfselen van de oorlog en de strijd, zowel mentaal als materieel. Daarnaast kan echter met de ‘nood van de samenleving’ de heroriëntering in de moraal en de mentale toestand bedoeld worden, waarmee de bevolking na de bezetting had te kampen. *Woord en Geest* bezon voornamelijk op de rol van de kerk in het ‘ledigen van de nood’. Zo berichtte zij hoe enkele kerken op de noodsituatie reageerden. Berichten uit de Oud-katholieke kerk en de Nederlandse Hervormde kerk stonden daarom vermeld. Bij de Oud-katholieken sprak men vooral van onderlinge behulpzaamheid en de eensgezindheid die men in deze tijd moest betrachten. Bij de Nederlandse Hervormden klonken vooral woorden van troost en een oproep tot vastheid in geloof.

Het onderlinge contact tussen de kerken was sterk bemoeilijkt door de oorlog en de daaropvolgende bezetting. De nood van de samenleving zorgde er wel voor sommige dingen veel duidelijker zichtbaar waren volgens *Woord en Geest*. Door de nood van het moment werd het geloof als baken van zekerheid herontdekt. G.W. van Deth (predikant van de Nederlandse Hervormde gemeente in Bloemendaal en broer van redactiesecretaris A. van Deth) schreef ter bewustmaking van de lezers van *Woord en Geest*; “Rotterdam werd gebombardeerd. Uw woonplaats niet. Gij zijt niet gesneuveld, niet gestikt in een schuilkelder of vermorzeld onder het puin van uw huis. Is het omdat gij beter zijt dan Rotterdam?”⁹⁵ Veel lezers van *Woord en Geest* waren zelf niet hard getroffen door de oorlog, hun geluk moest aanzetten tot zorg voor de echte slachtoffers van de oorlog, meende G.W. van Deth.

Onder liefdadigheid werd bijvoorbeeld het sturen van Bijbels aan Rotterdamse daklozen verstaan, dit waren mensen wier huis was verwoest door de bombardementen van de Duitsers. De afdeling van het Nederlandse Bijbel Genootschap in Den Haag verstreekte gratis Bijbels. Daarvoor voegen ze echter wel giften, zo stond regelmatig in ‘Uit de Pers’ te lezen. Ook werd de oproep gedaan een minder bruikbaar Bijbeltje of liedboek af te staan aan de leden van het comité dat zich had belast met het verstrekken van Bijbels en liedboeken aan slachtoffers van de oorlog.

G.W. van Deth wilde wijzen op de mogelijkheid dat men iets leerde van de huidige noodsituatie.⁹⁶ Dat kon alleen als men de nood als leerstof voor de rest van het leven gebruikte en onthield waar men in die moeilijke tijd houvast aan had, namelijk het christelijk geloof. De wereld veranderde snel, volgens G.W. van Deth moest er evenwicht gezocht worden in het accepteren van alle veranderingen. Men diende dus niet zomaar accepteren dat er een nieuwe nationale dictatuur was zei ds. Nieuwpoort op 14 juni in *Woord en Geest*⁹⁷. Pessimisme of ongeremd optimisme als reactie op de noodsituatie waren nergens op hun plek, ze gingen voorbij aan de ‘echte nood’.

Kortom, de nood van de samenleving zorgde voor een afwachtende reactie van de redactie van *Woord en Geest*. Ze gaf de lezers instructie, hoewel weinig concreet, om alle snel veranderende verhoudingen in de samenleving kritisch te beoordelen. Doordat haar lezers indirect of niet hard getroffen waren door de ontwikkelingen, werd er gewezen op hun morele plicht. Die morele plicht bestond voornamelijk uit giften en het aanleveren van Bijbels.

⁹⁵ G.W. van Deth, *Schriftoverdenking*, W&G 2 augustus 1940

⁹⁶ G.W. van Deth, *Schriftoverdenking*, W&G 14 juni 1940

⁹⁷ L. Nieuwpoort, *De kerk...nu*, Hoofdartikel, W&G 14 juni 1940

7.3 Houding van de kerk en de verkondiging van het Woord in oorlogstijd
Eerder werd in *Woord en Geest* al opgemerkt dat de kerk haar activiteiten onveranderd door moest blijven zetten, omdat de boodschap van de kerk al eeuwen dezelfde was (zie 6.6). Deze opvatting kwam in *Woord en Geest* in oorlogstijd terug, met de toevoeging dat de verkondiging van de kerk in elke nieuwe samenleving nieuwe betekenis kreeg. Ds. L. Nieuwpoort vond dat de kerk niet zomaar mee moet gaan in de nieuwe bewegingen voor kerkelijke eenheid. In deze tijd werden op valse gronden initiatieven ontplooid tot unificatie van de kerk. De eerste vragen die de kerk volgens Nieuwpoort aan zichzelf moest stellen, waren: Wat zal de plek van de Kerk zijn in de nieuwe periode? “Zal er in het geheel voor haar plaats en ruimte zijn?” “Zal ze haar eigen plaats en haar eigen ruimte hebben? En zal ze daar op de haar geëigende wijze invloed op het volksleven kunnen uitoefenen? En vooral: op welke voorwaarde zal ze dat kunnen doen?”⁹⁸

Men moest wel beseffen dat de kerk alleen kon blijven bestaan als het vrije woord bleef bestaan, zo stelde Nieuwpoort in het vervolg van zijn artikel over de toekomst van de kerk. “Wat we verkondigen, behoeft niet tegenover mensen en machten verantwoord te worden, maar het moet wel verantwoord zijn tegenover het Woord zelf.”⁹⁹ De christenen moesten van Nieuwpoort hun principes niet prijsgeven door angstig te worden. De kerk moest niet plotseling zwijgen. “Dat getuigt niet van veel vastheid en vertrouwen en dan kan men er van verzekerd zijn, dat ze spoedig ook hier en daar zal gaan spreken, waar ze eigenlijk zwijgen moest.” Nieuwpoort stelde dat de kerk dus niet moest veranderen. In die zin was de keuze van de kerk gelimiteerd volgens Nieuwpoort. Wat dan nog restte, was de keuze tussen een voorzichtige of een risicovolle verkondiging. Het kruis van de wegname van vrijheid van meningsuiting moest tijdens de bezetting waardig gedragen worden, voorzichtigheid was echter niet gepast bij kanselvoering meende Nieuwpoort. Hij meende dat het Woord altijd onverbloemd verteld moest worden.

Nieuwpoort zag de vorm van de voorbede voor de overheid als één van de recente kerkelijke veranderingen. Het gebed voor de overheid in de voorbede mocht geen verheerlijking van deze overheid zijn. Het gebed leek juist geschikt om de goddelijke taak die de overheid was gegeven, te benadrukken. In de voorbede werd er doorgaans plaatsvervangend gebeden voor de medemens. De vraag van Nieuwpoort was of er een nieuw element in deze tijd moest worden toegevoegd aan deze voorbede, namelijk bidden voor de overheid. En zo ja, bad men dan voor de overheid die ons land had verlaten of voor de overheid die ons land had bezet en in dat laatste geval met de wens dat deze het volk rechtvaardig zou behandelen? Het waren vragen waar *Woord en Geest* in deze periode mee worstelde. Zo nodig moest er afstand genomen worden van de overheid, als die vervreemde van haar goddelijke ambt. Op dat moment zou de kerk ter wille van het ambt, tegen de overheid moeten bidden. Overheden moesten hun verantwoordelijkheid naar God toe kennen en dus niet ‘met het Zwaard regeren’. “Wij moeten bidden om overheden, die toonen er iets van te verstaan, dat ze in dienst staan van Hem,…”¹⁰⁰, aldus Nieuwpoort.

⁹⁸ L. Nieuwpoort, *De kerk en de wereld van morgen*, in ‘Kerkelijk Leven’, W&G 5 juli 1940

⁹⁹ Citaten uit: L. Nieuwpoort, *De kerk en de wereld van morgen-II*, in ‘Kerkelijk Leven’, W&G 12 juli 1940

¹⁰⁰ L. Nieuwpoort, *Gebed voor de overheid-III*, in ‘Kerkelijk Leven’, W&G 20 september 1940

Tot slot, volgens Nieuwpoort (die de enige is die over dit onderwerp schreef in deze periode van *Woord en Geest*) mocht er dus wel degelijk verandering plaatsvinden. Die verandering richtte zich echter niet op de inhoud van de verkondiging of de houding van de kerk. De verandering is voornamelijk een nieuwe interpretatie van de betekenis van het evangelie. De overheid moest door de kerk op haar goddelijke taak worden gewezen en dus ook op het eventuele verwaarlozen van deze goddelijke taak. Daarnaast moest de kerk haar boodschap niet milder maken dan hij was, hiermee zou men namelijk zelf de inhoud van het evangelie manipuleren. Voorzichtigheid was dus geoorloofd in *Woord en Geest*, maar niet in de verkondiging van de kerk.

7.4 Nederlandse identiteit en het koningshuis

Op 12 en 13 mei verlieten de regering en de koninklijke familie van Nederland het land. De koningin werd uiteindelijk meer dan ieder ander een symbool van verzet tegen de Duitse bezetter. Maar zo positief waren de geluiden niet vlak na de bekendmaking van het vertrek van de koningin en de regering. Ook Geelkerken reageerde in *Woord en Geest* gereserveerd tegenover dit nieuws. Hij mengde zich echter niet in de discussie of deze daad er één van staatkundig beleid was of van persoonlijke lafheid. Wel was er onbegrip voor het uitblijven van een verklaring over deze vlucht naar Londen. Alle discussie had voorkomen kunnen worden door een uitleg over de motivatie die er achter stak. De reden die achteraf werd aangevoerd, is dat er nog allerlei zaken vanuit Londen te regelen waren en dat de koningin als symbool voor ons land, niet in handen van de Duitsers mocht vallen. Hiermee was voor *Woord en Geest* de kwestie afgelopen.

In de samenleving was in het beginjaar van de bezetting een beweging werkzaam, die opriep tot nationale saamhorigheid. Deze beweging wilde een front vormen, zodat Nederland als volk tegenover de Duitsers een vuist kon maken. De net geïnstalleerde rijkscommissaris Seyss-Inquart had echter in zijn voordracht aan het Nederlandse volk beloofd haar volkskarakter geen geweld aan te doen. Tevens zei hij dat hij de Nederlanders geen vreemde politieke overtuiging zou opdringen.¹⁰¹ Op 24 juli 1940 richtten drie mannen de ‘Nederlandsche Unie’ op. De Quay, Linthorst Homan en Eindhoven wilden als oprichters van deze beweging, de N.S.B. minder bewegingsvrijheid geven. Veel Nederlanders waren bang dat de gehate N.S.B. de wind in de zeilen zou krijgen, doordat de Duitsers hen als de officiële partij zouden behandelen. Dit zou echter nooit gebeuren.

De oprichters van de ‘Nederlandsche Unie’ moesten veel concessies doen aan de Duitsers en gingen daarin vaak te ver. Zij erkenden de suprematie van de Duitsers in Europa en spreidden een soort ‘defaitisme’ ten tonele. Zij geloofden niet in een doorbraak uit deze Duitse suprematie en probeerden dus het beste van de gegeven situatie te maken. Dat hiervoor een aan collaboratie grenzende houding nodig was, stoorde hen niet. De ‘Unie’ was een beweging die tijdens de oorlogsjaren een serieuze omvang kende, op het hoogtepunt 600.000 leden en een miljoen sympathisanten.

Buskes protesteerde in het gelijknamige blad van ‘Kerk en Vrede’ en het kerkblad van het Hersteld Verband publiekelijk tegen de Duitsers. Het blad van ‘Kerk en Vrede’ werd geliquideerd en Buskes werd officieel gemaand zijn toon te matigen.¹⁰² Buskes was volgens De Jongh tegen elke vorm van aanpassing en kon de mensen die het ‘op een akkoordje gooiden’ met de Duitsers niet begrijpen. In een kort artikel besteedde de

¹⁰¹ De Jongh, *Buskes*, p.201

¹⁰² De Jongh, *Buskes*, pp. 194-200

redactie van *Woord en Geest* aandacht aan de verjaardag van Prins Bernhard¹⁰³. Hierin sprak zij de hoop uit dat iedereen voor de prins zou bidden, omdat hij zo nauw verbonden was met het lot van Nederland. Ondertussen kwam er reactie op de ‘Nederlandsche Unie’, “Ik vraag mij af, nadat Oranje en onafhankelijkheid als verboden in een programma achterwege moeten blijven, wat men nu nog bedoelt, als men nu toch nog spreekt over opvoeding in nationalen geest” zei Geelkerken toen hij de brochure van Eijkman tegen de Nederlandsche Unie met instemming besprak. Eijkman pakte hierin de grondstellingen van de Nederlandse Unie aan en identificeerde ze als niet-Nederlands (zonder vermelding van de Nederlandse onafhankelijkheid en Oranje), aanpassingsgezind en niet gefundeerd op Christus.¹⁰⁴

Midden september 1940 werd deze brochure officieel verboden. J. Koopmans haalde op 16 augustus Dr. Klaas Schilder aan in het ‘Hoofdartikel’ van *Woord en Geest* over *de Nederlandsche tradities*¹⁰⁵. Klaas Schilder was een bekende Kampense hoogleraar in de theologie. Tevens stond hij bekend om zijn anti- nationaalsocialistische standpunten, die hij iedere week in *De Reformatie* onverbloemd weergaf. Er waren reeds vele waarschuwingen aan vooraf gegaan, toen hij op 22 augustus 1940 gevangen werd genomen door de Duitse Sicherheitspolizei. *De Reformatie*, het blad waarvoor hij schreef, kreeg een definitief verschijningsverbod. Koopmans waardeerde het feit dat Schilder de ban had gebroken om dingen duidelijk te zeggen met betrekking tot de Nederlandsche tradities (zoals de 31e augustus te vlaggen). Eén belangrijke karakteristiek van de Nederlandsche traditie was dat wij het niet eens konden worden met elkaar. Het forceren van eenheden was dan ook ongewenst en ongebruikelijk, Koopmans wees hier beschuldigend naar bewegingen als het ‘Nationaal Front’ en de ‘Nederlandsche Unie’. Koopmans was het eens met Schilder als deze waarschuwde voor nationale lange termijnplannen en nationale bewegingen van een al te hechte samenstelling. Het ging niet om de bodem van Nederland maar om de gebeurtenissen die daar op plaatsvonden volgens Koopmans.

Op 30 augustus 1940 citeerde Geelkerken letterlijk het volkslied. Het vertrouwen op God was volgens hem een grote zegen voor Nederland, zoals je kan zien in “...de hymne van ons volk en ons vorstenhuis de eeuwen door.”¹⁰⁶ Vaderland en vorstenhuis moesten in de kerk niet genegeerd worden, maar begrepen worden als vertegenwoordigers van Gods geopenbaarde koningschap. Daarom was het volgens Geelkerken niet genoeg om alleen aandacht te schenken aan vaderland en vorstenhuis zonder enige waardering daarbij uit te spreken.

Resumerend kunnen we zeggen dat *Woord en Geest* met meer aandacht voor het koningshuis en Nederlandse tradities probeerde het Nederlandse volk van haar onafhankelijkheid bewust te maken. Buskes had dan wel in verschillende bladen geprotesteerd tegen de Duitsers, in *Woord en Geest* bleef dat protest achterwege. Het voornaamste protest van Koopmans en Geelkerken richtte zich op de nationale eenheidsbewegingen. Deze populaire bewegingen konden volgens hen nooit iets goeds bevatten omdat zij de waardering voor de karakteristieke eigenschappen van het Nederlandse volk verwaarloosden in hun concessies aan de Duitse bezetter.

¹⁰³ *Prins Bernhard*, ‘fakkeltje’, W&G 28 juni 1940

¹⁰⁴ V.d. Linde, *Het visioen van Eijkman*, p. 275

¹⁰⁵ J. Koopmans, *De Nederlandsche tradities*, Hoofdartikel, W&G 16 augustus 1940

¹⁰⁶ J.G. Geelkerken, *Schriftoverdenking*, W&G 30 augustus 1940

7.5 Aanpassing of verzet

De Nederlanders wilden tijdens de bezettingstijd voorkomen dat de N.S.B. meer macht zou krijgen. Als de haat tegen de nieuwe Duitse overheid al groot was, de haat tegen de collaborateurs nam veel grotere vormen aan. Veel bladen die zich kritisch hadden uitgelaten over de bezettende macht of de ideologieën daarvan, werden verboden. Een kritische bespreking van de nationaalsocialistische ideeën kon daarom alleen in illegale brochures en pamfletten de bevolking bereiken. Om verbod te voorkomen onthield *Woord en Geest* zich daarom van artikelen die voor de bezetter aanstootgevend konden zijn, maar het blad attendeerde haar lezers wel op clandestiene publicaties. Wel nam men duidelijk stelling tegen valse vormen van saamhorigheidsgevoel en ook tegen een al te vlotte aanprijzing van de oecumene. Zoals ieder weekblad moest ook *Woord en Geest* zich positioneren tussen aanpassing en verzet.

Voor de goede verstaander bleef *Woord en Geest* echter duidelijk in zijn kritiek op nazi-ideologie. Als een onmisbare afwijzing van de bloed- en bodemtheorie kon *Woord en Geest* de lezer er bijvoorbeeld op wijzen dat voor een christen alleen het 'bloed van Christus' betekenis had. Verder werd de Duitse propaganda nauwlettend gevolgd, zoals blijkt uit de vele krantenknipsels en nazi- brochures die in het Geelkerken- archief bewaard worden. Meer of minder verhuld werd daar wel degelijk kritisch op gereageerd. De houding van de redacteurs van *Woord en Geest* in bezettingstijd liet zich echter voornamelijk kenmerken als waren zij "...als schapen in het midden der wolven; zijt dan voorzichtig gelijk de slangen, en oprecht gelijk de duiven." Deze tekst (Mat. 10;16) werd veel gebruikt door christelijke weekbladen in deze periode waarin de Rijkscommissaris de eerste aanstalten maakte de pers gelijk te schakelen. Ook de redactie van *Woord en Geest* liet in haar laatste nummer van 27 september deze tekst drukken. De boodschap was dat men voorzichtig moest zijn bij de weekbladen, anders kon men rekenen op een publicatieverbod maar tegelijkertijd moest het verzet tegen de bezetter gehoord blijven worden.

Woord en Geest publiceerde op 27 september haar laatste nummer. Vooral het 'Hoofdartikel' van Slotemaker de Bruïne was heel expliciet in de afwijzing van het huidige Duitsland en de mythe van de heidense leer van bloed en bodem. De oorlog werd vergeleken met de 80-jarige oorlog. Perspectief voor een vrijheidsbeweging was er niet slechts vanuit calvinistische hoek meende Slotemaker, immers Willem de Zwijger was nog 'Rooms' toen hij het akkoord met de calvinisten sloot. Men mocht in Nederland best wat verwachten van het 'Roomse volksdeel' ondanks de weinig aanmoedigende verschijnselen bij het 'Nationaal Front' en de 'Nederlandsche Unie' (het merendeel van de leden van deze aanpassingsgezinde bewegingen was van Rooms-katholieke oorsprong).

Tot slot bleef een sneer in de richting van de 'Nederlandsche Unie' eveneens niet afwezig in het betoog van Slotemaker. Uit het kwaad van de inval kon niks goeds komen, wat 'de Unie' volgens Slotemaker wel deed geloven bij veel mensen.

In dit laatste nummer werd de inmiddels onvermijdbare conclusie getrokken, dat materiële problemen het verschijnen van het blad in de toekomst onmogelijk maakten. De redactieleden en medewerkers leverden hun bijdrages al vrijwillig, de honoraria werden gebruikt om de drukkosten te vergoeden. Bovendien rekende de drukker al een extra lage prijs. De daling van het aantal afgesloten abonnementen die in 1932 was ingezet, viel tijdens de oorlog natuurlijk niet meer tegen te houden. De redactie van

Woord en Geest sprak de hoop uit dat de publicatie van het weekblad in de toekomst wel weer zou aanvangen. Zoals wij nu weten, was die opdracht niet meer opgepakt in latere tijden.

Tot slot, de redactie van *Woord en Geest* verkoos voorzichtigheid boven een publicatieverbod. Als men al kritiek op de Duitse bezetter of op nationaalsocialistische ideeën kon lezen in het blad, was dat vaak door verwijzingen naar illegale teksten, meestal zonder verder commentaar. Toch waren er voor de goede lezer aanwijzingen te vinden in het blad, waaruit bleek dat ook *Woord en Geest* zich niet zomaar neerlegde bij de gevolgen van de 'Nederlandsche Unie' en het 'Nationaal Front'. Dat waren vanwege hun defaitisme de gevaarlijkste bewegingen, volgens de redactie van *Woord en Geest*. In het laatste nummer leek men alle schroom van zich af te werpen en durfde men weer kritische teksten te publiceren, die de bezetter zouden kunnen agiteren.

Misschien dat een publicatieverbod in september 1940 al op de achtergrond sluimerde en dat de redactie van *Woord en Geest* in het laatste nummer besloot nog eens al haar grieven op te sommen om daarna zelf de publicatie van *Woord en Geest* stop te zetten. De materiële problemen die ontstonden door de wekelijkse publicatie van *Woord en Geest* en het geringe aantal lezers, waren immers al redenen om over te gaan op een publicatiestop. Voor een dergelijke hypothese vallen echter nergens ondersteunende gegevens te vinden. Daarnaast bleef het wel riskant om kritische teksten te publiceren. De bezetter hanteerde niet slechts publicatieverboden als sanctie, daarvoor hoeft men maar te kijken naar de gevangenneming van Schilder in augustus van dat jaar.

8 Gevolgtrekkingen

8.1 *Woord en Geest*, een ruimdenkend weekblad

In het gereformeerde weekblad *Woord en Geest* was er geen sprake van een beslissende invloed van één auteur. Doordat het principe van hoor- en wederhoor werd toegepast, had het blad een pluriforme uitstraling. Het is daarom lastig om de mening van de redactie bij sommige problematiek eenduidig weer te geven. De redactie van *Woord en Geest* liet ruimte voor afwijkende geluiden, waardoor ze niet altijd één duidelijke koers kon varen. Hierin verschilde *Woord en Geest* van bladen als *De Heraut* en *De Reformatie* waar één redacteur bepalend was voor het publiciteitsbeleid van het blad (resp. Kuyper en Schilder) en waar dus steviger stelling genomen kon worden. Toch waren er redactieleden die een blijvend stempel op het blad hadden gedrukt. Geelkerken, Miskotte, Buskes en Slotemaker de Bruïne wisten van *Woord en Geest* het ruimdenkende blad te maken, waar de oprichters op doelden. Met recht kan worden gesteld dat *Woord en Geest* veel unieke informatie bezat, die niet in andere bronnen kon worden gevonden.¹⁰⁷ De lezer van *Woord en Geest* werd op uitdagende, kritische, humoristische en fijnzinnige wijze verleid tot doordenking van het gereformeerde gedachtegoed en contemporaine verschijnselen. Hoe zij dat in de kritieke periode van 1938 tot 1940 deed, wordt hieronder nog eens weergegeven. Ik bespreek de belangrijkste resultaten uit het onderzoek naar het spanningsveld tussen antimilitarisme en militarisme (8.2), naar de maatschappijvisie van *Woord en Geest* en de christelijke wending van de redacteurs in reactie op het nationaalsocialisme en de Oxford- groep (8.3), van de strijd van de kerk en haar houding naar de nationale samenleving toe (8.4) en naar het verzet van *Woord en Geest* tijdens bezettingstijd (8.5). Tot slot zal ik laten zien, in hoeverre *Woord en Geest* haar ideaal om de gereformeerde geloofsbeleving in dialoog te laten treden met de tijd, waar kon maken (8.6).

8.2 Antimilitarisme en militarisme

Barth stelde de verhoudingen binnen de antimilitaristische beweging op scherp met een brief aan zijn Tsjechische collega Hromadka. Omdat Barth veel antimilitaristische redacteurs van *Woord en Geest* sterk had beïnvloed en zij zich als leerlingen van hem zagen, kwam het militante karakter van deze brief hard bij hen aan. Toch plaatste de redactie de brief op 7 oktober 1938 zonder enige censuur toe te passen (bij andere bladen gebeurde dat wel), hierbij werd de mening van de redactie niet kenbaar gemaakt. Een kritische beweging kwam daardoor op binnen de antimilitaristische C.D.U. en bij het eveneens antimilitaristische ‘Kerk en Vrede’. Hierbij vonden bestuur en achterban elkaar niet in de discussie over het geestelijke of materiële verzet van een christen. Dit had een uittocht van leden als gevolg. *Woord en Geest* nam geen keuze tussen ‘strijden of lijden’, militarisme of antimilitarisme. De vrede van München (30 september 1938) zorgde ervoor dat de redacteurs van *Woord en Geest* niet de keuze voor of tegen oorlogvoering hoefden te maken, hiervoor waren zij dankbaar. Maar ze beseften ook dat deze vrede zeker geen echte vrede was, het was een zakelijke overeenkomst die helaas in die tijd nodig leek te zijn.

Het begin van de tweede wereldoorlog zorgde voor nieuwe vragen waar de redactie van *Woord en Geest* een antwoord op moest vinden. Het oorlogsthema was nu zeer actueel en opnieuw werd de redactie van *Woord en Geest* geconfronteerd met het onopgeloste

¹⁰⁷ Hier stem ik in met de mening van Harinck, in; Harinck en Kuiper, *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers*, p. 222

dilemma tussen militarisme en antimilitarisme. Nederland bleef neutraal, net als in de eerste wereldoorlog. Voor *Woord en Geest* was het duidelijk aan welke zijde het recht stond in deze oorlog, maar moesten zij zich hier over uitspreken of loyaliteit aan de regering tonen? De artikelen in deze periode zorgden voor extra vraagtekens bij de lezer.

De aandacht van *Woord en Geest* verschoof geleidelijk van de actuele oorlogsproblematiek naar een sterk op het christendom gerichte doordening van de samenleving met voortdurende aandacht voor het christendom als het fundament van cultuur en maatschappij. Daarnaast bleef wel de theoretische ontmanteling van nationaalsocialistische ideeën voortduren. Dat bleek telkens af te leiden van de steeds pijnlijkere vraag of oorlogvoeren gerechtvaardigd was.

Binnen de antimilitaristische organisaties 'Kerk en Vrede' en het C.D.U. werd deze vraag steeds belangrijker, maar vooralsnog bleef de vraag onbeantwoord. De waarborg van Hitler voor de neutraliteit van Nederland leek daar ook geen aanleiding toe te geven, volgens velen. Het antimilitaristische standpunt werd ironisch genoeg niet zonder geestelijke strijd opgegeven. Iemand als Buskes (hoewel actief in het kerkelijke verzet) bleef de hele oorlog zijn standpunt van 'geestelijk verzet' trouw. Sommige van zijn mederedactieleden van *Woord en Geest* zullen hier regelmatig met hem over gediscussieerd hebben (het echtpaar Tromp bijvoorbeeld). Hier kon dus om de redactionele harmonie te bewaren, geen eensluidend standpunt in worden gekozen door de redactie.

8.3 De kerk en de nationale samenleving, de reactie van *Woord en Geest* op de Oxford- groep

Voor de moeilijke positie van de antimilitaristische redacteuren van *Woord en Geest* werden snel afleiders gevonden. Het nationaalsocialisme werd eind 1938 en begin 1939 hevig bekritiseerd door de redacteuren van *Woord en Geest*. Het nationaalsocialisme leek in het begin een alternatieve maatschappijvorm te bieden waarin de kerk een plek kreeg toebedeeld. Een aantal ontwikkelingen wees er echter op dat het nationaalsocialisme anti-kerkelijk was. De vergoddelijking van de mens, zowel bij het leidersbeginsel als bij de verheerlijking van het Arische ras kon niet naast het christelijke geloof bestaan dat alleen God vereren wilde. Daarnaast was de Duitse vervolging van de Joden voor *Woord en Geest* onverkwikkelijk.

Het typeerde de kritische houding van *Woord en Geest* in de kritieke jaren 1939-1940 dat de redactie niet veel meer verwachtte van de huidige regeringen en regeringsleiders in het veranderen van de dreigende situatie in de wereld. Hele volken werden door hun leiders de oorlog in gestuurd met schijnidealen, zo schrijft Van Deth in deze periode. Waar dit besef volgens *Woord en Geest* noodzakelijk was, mocht men volgens het blad niet sceptisch zijn over de falende pogingen van de Volkenbond om een internationale rechtsorde te creëren. Een rechtvaardige verhouding tussen landen, kon slechts bestaan wanneer men zich aan de internationale afspraken hield. Als dat niet gebeurde, betekende dat niet dat het principe van een internationale rechtsorde niet deugde, volgens *Woord en Geest*.

Weinig sceptisch leek *Woord en Geest* later ook als het ging om het christendom in deze periode van oorlog en geweld. Deze 'christelijke wending' kwam mede door de reactie van *Woord en Geest* op de Oxford- groep. Deze tijdens het interbellum populaire beweging verwaarloosde de tegenstelling tussen gerechtigheid en onrecht en dacht dat met de persoonlijke bekering van individuen de maatschappij uiteindelijk verlost zou worden van alle immoraliteit. De verwerping van de ideologie van de 'herbewapenaars'

door de redactie van *Woord en Geest* is unaniem. Men was echter kritisch over de felheid waarmee dit soms gebeurde. De auteurs in *Woord en Geest* wezen in plaats van een vernieuwing in de moraal naar een vernieuwing van het geloof in Christus.

Het christelijke geloof kon er volgens *Woord en Geest* voor zorgen dat vijanden met elkaar in gesprek zouden raken. Geloof oversteeg alle verschillen. Kortom, een idealistisch voorstel tot herkerstening van de samenleving verving geleidelijk de roep om een internationale rechtsorde. De redactie van *Woord en Geest* zag dit als een oplossing voor de opkomst van dictatoriale staatsvormen. Ze stuurde aan op een terugkeer naar de christelijke waarden die onze maatschappij vroeger hadden gevormd, als tegenwicht voor het nationalisme van de tijd.

8.4 De 'Bekennende Kirche' en Karl Barth

De Duitse overheid liet met haar gevangenneming van predikanten in de strijd tegen de 'Bekennende Kirche' volgens *Woord en Geest* duidelijk haar anti-christelijke aard zien. Barth werd geraadpleegd vanwege het grote aanzien dat hij genoot bij de *Woord en Geest*-redacteuren. Zij konden hem grotendeels volgen in zijn opvattingen over het nationaalsocialistische regime in Duitsland. Barth's strijdvaardige opvattingen over het gewapend verdedigen van de grenzen, werden echter niet gedeeld door de auteurs in *Woord en Geest*. Het nationaalsocialisme was volgens Barth zelf een religie en dulde dus geen andere religie naast zich. Maar in de kruistocht tegen het nationaalsocialisme die hij voorstelde, liep *Woord en Geest* ongewapend mee.

Woord en Geest constateerde wel dat wanneer overheden vergaten dat hun taak hun door God opgelegd was, de kerk hen daar op moest wijzen. De kerk stond immers in de wereld en haar boodschap kreeg telkens nieuwe inhoud door de aan verandering onderhevige samenleving, zo meende *Woord en Geest*. Het communisme en fascisme hadden zich reeds onkundig getoond als staatsvormen, meende de redactie van *Woord en Geest*. De redacteuren hielden de ontwikkelingen in Nazi-Duitsland nauwlettend in de gaten en lieten duidelijk zien dat ze trots waren dat in Duitsland het hevigste verzet werd geboden door een kerkelijke groepering. De strijd van de 'Bekennende Kirche' bewees voor hen dat het evangelie iets te zeggen had in deze tijd. In de verkondiging kon dat evangelie volgens *Woord en Geest* onverbloemd verteld worden en betrokken worden op de samenleving.

Woord en Geest bleef de Nederlandse kerken waarschuwen voor een toekomstige kerkstrijd in Nederland. Op welk terrein de strijd zou plaatsvinden, wist zij echter niet. Maar juist daarom moesten de kerk en de christelijke gelovigen nu al kritisch blijven naar de overheid en de ontwikkelingen in de samenleving toe. Zelf keek de redactie al kritisch naar het optreden van de overheid. Zij meende dat de kerk zich al had kunnen uitspreken tegen de censuur van de Nederlandse overheid op de vragen over de Duitse kerkstrijd bij lezingen van Barth in Nederland. Voorzichtigheid was niet het middel om een kerkstrijd te voorkomen, stelde Slotemaker. Hij toonde de verontwaardiging van de redactie van *Woord en Geest* over de houding van de Nederlandse regering, die het buurland Duitsland niet op gevoelige punten als de Duitse kerkstrijd durfde te wijzen.

De kritische blik van de kerk naar de overheid en de samenleving was volgens *Woord en Geest* dus mogelijk door de boodschap van het evangelie te gebruiken. Ze kon niet voorbijgaan aan de maatschappelijke problemen, omdat de staat en de samenleving ook invloed hadden op haar functioneren. De kerk stond volgens *Woord en Geest* in de samenleving, maar was niet van de samenleving. Door de relatie die *Woord en Geest* tussen kerk en samenleving zag, was volgens haar een terugkeer van de samenleving naar christelijke waarden van verdraagzaamheid en rechtvaardigheid mogelijk.

8.5 *Woord en Geest* in bezettingstijd

Op het moment dat het noodlot van een Duitse inval ook Nederland trof na maandenlange dreiging, hoefde *Woord en Geest* nauwelijks te vrezen voor haar positie als weekblad tijdens de bezetting. Echte strijdvaardige artikelen had het blad nooit geplaatst. Nu de Duitsers het land beheersten, moest openlijke kritiek op de nationaalsocialistische ideeën echter ook afwezig blijven. De boodschap van de kerk moest volgens *Woord en Geest* geen geweld aangedaan worden, die moest altijd verkondigd blijven. Politieke prediking was daarbij toegestaan, mits het de inhoud van het evangelie geen geweld aan deed. De redactie had haar eigen aandeel in het verzet door het noemen van illegale geschriften in het blad. Vaak was bij de vervaardiging van deze geschriften een medewerker van *Woord en Geest* betrokken geweest. Expliciet verzet van *Woord en Geest* tegen de Duitsers bleef echter achterwege. In sommige teksten werd door metaforisch taalgebruik toch een vorm van verzet geboden tegen de nationaalsocialistische propaganda van die tijd.

De redactie van *Woord en Geest* verzette zich wel expliciet tegen de ‘Nederlandsche Unie’ en gaf voor het eerst in de onderzochte periode aandacht aan de ‘echte Nederlandse tradities’ zoals Oranje en het koningshuis, waar men volgens haar geen afbreuk aan mocht doen in concessies aan de Duitsers. De Nederlandse identiteit werd belangrijk voor *Woord en Geest*, het werd immers een bewijs van verzet tegen nationale eenheidsbewegingen die zich vergaand aanpasten aan de wensen van de Duitse bezetter. Het verzet van *Woord en Geest* tegen de Duitsers was dus voor de goede lezer wel aanwezig, maar doorgaans niet zo expliciet als bijvoorbeeld Klaas Schilder dat in *De Reformatie* liet zien. In haar laatste nummer veranderde *Woord en Geest* deze houding en was zij zeer expliciet in haar afwijzing van de bezetter en het nationaalsocialisme.

8.6 De gereformeerde geloofsbeleving in dialoog met de tijd

De veelzijdigheid van de artikelen in *Woord en Geest* weerspiegelde de idealen van de doelgroep en de redacteurs. Vanaf haar oprichting in 1925 moest *Woord en Geest* een waardig alternatief zijn voor bladen als *De Heraut* en *De Reformatie*, bladen die op dat moment een duidelijke koers voeren. Doordat *Woord en Geest* sterk betrokken werd bij de ‘kwestie-Geelkerken’ verschoof de aandacht van de algemene gereformeerde wereld naar het H.V., een kleiner en invloedarmer kerkgenootschap. Desondanks bleef tot het jaar 1932 het abonentenaantal groeien, waarna een niet te stoppen daling werd ingezet. De medewerkers van *Woord en Geest* waren grotendeels belangrijke socialistisch georiënteerde personen in de kerk en in de samenleving. De idealen van *Woord en Geest* leken vooral te zijn doordrongen bij de intellectuele elite, meer dan bij de grote groep ‘gewone gelovigen’.

De gereformeerde geloofsbeleving in overeenstemming willen brengen met de vragen van de tijd, het was een houding waar *Woord en Geest* moeite mee kreeg nadat Karl Barth eind 1938 waarschuwde dat een strikt antimilitaristische opvatting onhoudbaar was door de onrechtvaardigheden die in deze tijd plaatsvonden. Toen zij haar gereformeerde geloof in overeenstemming trachtte te brengen met de vraag naar de rechtvaardiging van oorlogsvoering, greep zij juist terug in de tijd door te wijzen op de christelijke achtergrond en traditie van de samenleving. Daarnaast wilde zij dat in deze moeilijke periode de kerk juist niet zou veranderen, maar dat de kerk de veranderende maatschappij een onveranderlijke boodschap zou laten horen. Dat was niet wat de redactieleden bedoeld konden hebben wanneer zij het hadden over ‘ruimdenkendheid’. Maar misschien vergeten wij nu de zin uit de oprichtingsbrief die de “Aandacht voor het hedendaagsche” als vanzelfsprekend naast “Trouw aan het Gereformeerde beginsel,

piëteit t.o.v. de traditie...”¹⁰⁸ vermeldt. Dan lijkt het niet verwonderlijk dat de redactie in moeilijker tijden het zwaartepunt op de christelijke traditie legde, aandacht voor het hedendaagse was er in deze kritieke periode immers al voldoende in andere tijdschriften en bood nauwelijks vertroosting voor de lezers.

¹⁰⁸ Eerdersgenoemde brief over de oprichting van *Woord en Geest*

9 Bijlagen

Bijlage A

De brief van Barth aan Hromadka, zoals opgenomen in Woord en Geest op 7 oktober 1938.

“Hartelijk dank ik U voor de regelen, die U mij bij den dood van mijn moeder geschreven hebt.

Deze gelegenheid dient gebruikt te worden, om U te zeggen met welk een oprechte deelname wij al deze weken aan U, aan uw volk en land hebben gedacht en in deze laatste dagen zeer in het bijzonder denken. Terwijl gij nu ten uwent gewis dag en nacht nog alleen maar aan een ding kunt denken, zoo moogt gij er in ieder geval mijnerzijds verzekerd van zijn, dat ik in gedachten onafgebroken met U voor dezelfde vraag sta. Wat eigenlijk het vreeselijke is, dat is de mogelijkheid, dat er in Engeland, Frankrijk, Amerika- ook hier bij ons in Zwitserland zou kunnen worden vergeten: met de vrijheid van uw volk staat en valt thans naar menselijke berekening de vrijheid van Europa en wellicht van Europa niet alleen.

Is dan de heele wereld in den ban bevangen geraakt van “het booze oog” der reuzeslang? En moet het pacifisme van de na-oorlogstijd nu werkelijk zulk een verschrikkelijke verlamming van alle en iedere kracht om een besluit te nemen tot resultaat hebben? Ik waag het te hopen, dat de zonen der oude Hussieten aan het verweekelijkte Europa dan zullen laten zien, dat er nog mannen zijn. Iedere Tsjechische soldaat, die dan strijdt en lijdt, zal het ook voor ons- en, ik zeg het heden zonder voorbehoud: hij zal het ook voor Jezus’ kerk doen.

Merkwaardige tijden, waarin men als men gezond van zinnen is, onmogelijk iets anders kan zeggen dan dat het om des geloofs wille geboden is om de vrees voor het geweld en de liefde tot den vrede wel beraden naar den achtergrond te dringen en de vrees voor het onrecht, de liefde tot de vrijheid even beslist op den voorgrond te plaatsen! Zeker is alleen maar dit: dat wat ook maar van menselijke zijde aan weerstand mogelijk is, heden aan de grenzen van Tsjecho- Slowakije gepraesteerd moet worden en dat het goed geweten, waarmede men dien weerstand bieden zal- en daarmede de einduitkomst!- alleen daarvan afhangt, dat zoo velen als maar mogelijk is, hun vertrouwen niet op mensen, staatslieden, geschat en vliegtuigen stellen, maar op den levenden God en Vader van Jezus Christus.”

Bijlage B

De brief van Barth aan ds. Derksen zoals opgenomen in Woord en Geest op 11 november 1938.

“In antwoord op de mij gestelde vragen wil ik beproeven de overwegingen uiteen te zetten, die achter den gecursiveerden zin stonden en nog staan:

Het ging in de nu verloren zaak van Tsjecho-Slowakije contra het Hitleriaansche Duitschland niet enkel om de regeling van een vraag over grondgebied en volk. Het is niet te ontkennen, dat zulk een vraag in het Sudetengebied was gesteld en moest worden beantwoord. Het schijnt, dat het Verdrag van Versailles daar onduldbare verhoudingen heeft geschapen. En het schijnt, dat de Regeering van Tsjecho-Slowakije tot nu toe de wegen niet had gevonden om ze te verhelpen. Echter moest bij de beantwoording van de vraag, die daardoor naar voren trad, het volgende vooropgesteld worden.

1. De wellicht bestaande misstanden moesten worden verholpen langs den weg van het Recht, d.w.z. door een internationale behandeling en oplossing, waarbij alle belanghebbenden dienden te worden gehoord en medezeggenschap hadden. Waar in plaats daarvan tegenover Tsjecho-Slowakije de weg werd gekozen van het eenzijdig dicteeren en het in overmacht dreigen met geweld, ontstond voor dezen Staat allereerst de plicht tot zelfhandhaving, d.w.z. de plicht tot militaire verdediging van de bestaande grenzen. Door deze zelfhandhaving had het in de gegeven omstandigheden een vraag van politieke orde in Europa te beantwoorden.
2. De mogelijk bestaande misstanden mochten in geen geval worden verholpen door het stellig grootere kwaad, dat men Tsjecho-Slowakije de eenige Oostelijke voorpost van de democratische politiek, practisch hulpeloos maakte en weer vier millioen Europeesche mensen uitleverde aan het dictatuursysteem (aan zijn geheime politie, zijn barbaarsche rechtspraak, zijn gelijkgeschakelde pers, zijn anti-semitisme, zijn kerkstrijd, zijn mythus enz.) en zoo aan dat systeem nieuw prestige en nieuwe kracht toebreacht. Ook uit dit gezichtspunt had Tsjecho-Slowakije den plicht van zelfhandhaving en dus van militaire verdediging. En het had door deze zelfhandhaving in de gegeven omstandigheden een vraag van politieke vrijheid in Europa te beantwoorden. De Kerk van Jezus Christus kan niet onverschillig staan tegenover de vraag van de politieke orde en vrijheid in Europa. Zij verkondigt de aanspraak op alleen-zeggenschap van Gods woord. Zij kan tegenover de dictaturen deze aanspraak of laten vallen en zich voor God en wereld belachelijk maken, of die handhaven met als consequentie de uitroeiing door de dictatuur. Moet zij bereid zijn, door daadwerkelijke situatie van het oogenblik voor dit dilemma te worden gesteld, zij kan met een politiek, die haar voor dit dilemma stelt, niet instemmen, ze niet goedkeuren en willen. 't Is mogelijk, dat de kerk de dictatuur moet ondergaan. Maar de politieke positie, met welke zij alleen kan instemmen, die zij kan goedkeuren en willen, is die van orde en vrijheid. Worden de politieke orde en vrijheid bedreigd, dan geldt die bedreiging indirect ook de Kerk. En gordt een echte staat zich aan tot verdediging ervan, dan heeft indirect de kerk deel aan die verdediging. Zij zou haar eigen prediking niet ernstig opvatten, als zij hier onverschillig tegenover kon blijven staan. Als Kerk kan zij slechts geestelijk strijden en lijden, zij zal daardoor indirect het gewichtigste en beslissende doen, wat in een staat, die orde en recht verdedigt, voor dezen staat gedaan behoort te worden. Omgekeerd echter zal zij ook erkennen, dat het menschelijke lijden en strijden van den staat en van de

soldaten van dezen staat indirect ook voor haar geschiedt.

In dezen zin heb ik de gecursiveerde regels van mijn brief geschreven. Van een identificatie van het strijden en lijden der Kerk met dat van den staat is daar geen sprake. Maar men mocht ook niet voorbijzien, dat er tusschen het strijden en lijden van de kerk en dat van den staat een gemeenschappelijkheid bestaat, wanneer de staat als echte staat voor de orde tegen een blinde dynamiek en voor de vrijheid tegen brutale tirannie heeft op te komen. Dan heeft de kerk zich niet op een afstand van hem te houden, maar met den staat solidair naast hem te gaan staan. De woorden betreffende den Tsjechischen soldaat bedoelen in concrete toepassing niets anders dan datgene, wat in 1 Tim. 2:1-3 als grond is aangegeven voor het christelijk gebed voor de overheid: “opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid.” Immers daartoe dient de echte staat. En ook daarom moeten er, helaas! zoolang er zijn, die de orde verbreken en de vrijheid verstoren, ook soldaten zijn, en mag men ja, waarlijk den soldaat de Christelijke eere, ook niet onthouden.

Vergist heb ik mij den 19en September alleen in zooverre, dat ik toen het weerstandsvermogen zoowel van Tsjecho- Slowakije als van de andere Europeesche orde- en vrijheidsstaten, alsook het inzicht van de Europeesche Kerken heb onderschat. Praag is niet standvastig gebleven en Londen en Parijs zijn niet weer standvastig geworden. En de Kerk, zich meer bekommerend om de vraag naar de vrede, dan, zooals het had moeten zijn, om de vraag naar den rechten vrede, heeft slechts gezwegen.

Wij zullen er allen voor moeten boeten, dat dat weerstadsvermogen niet grooter is geweest, dat de regeeringen, de volken en de Kerken zich in zulk een mate hebben laten overbluffen, als voor en na den 30en September het geval is geweest.’

Karl Barth,

Basel 26 oktober 1938”

Bronnen en literatuur

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800- heden), Amsterdam

Archief- J.J. Buskes

Archief- J.G. Geelkerken

AANGEHAALDE LITERATUUR

Denekamp, P., Slotemaker de Bruïne, Gerardus Hendricus (1899- 1976), in: Charité, J. (ed.) *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 2002) dl.V

Haas, J. de, *Gedenkt uw voorgangers* (Haarlem: H.P. Vijlbrief B.V., 1989) dl. IV

Harinck, G., *De Reformatie: weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn: Ten Have,1993) 468 pp.

Harinck, G.(ed.), *De kwestie-Geelkerken: Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak,2001) 220 pp.

Harinck, G., en Kuiper, D. Th.(eds), *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers in: Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800, Jaargang 7* (Zoetermeer: Meinema, 1999) 239 pp.

Jongh, E.D.J. de, Buskes, Johannes Jacobus, in C. Houtman (ed.) *Biografisch Lexicon van het Nederlandse Protestantisme* (Kampen: Kok, 2001) dl. V

Jongh, E.D.J. de, *Buskes, dominee van het volk: Biografie* (Kampen: Kok, 1998) 460 pp.

Linde, M. van der, *Het visioen van Eijkman, Dr. J. Eijkman, de Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen en de vernieuwing van Nederland 1892-1945* (Hilversum: Verloren, 2003) 457pp.

Loor, H.D. de, *Nieuw Nederland loopt van stapel: De Oxford groep in Nederland, een sociale beweging van het interbellum* (Kampen: Kok, 1986) 288 pp.

Nijenhuis,W., Miskotte, Kornelis Heiko, in: Buisman, J.W., en Brinkman, G.(eds.) *Biografisch Lexicon van het Nederlandse Protestantisme* (Kampen: Kok, 2006) dl. VI

Rossem, M. van, *Drie oorlogen: een kleine geschiedenis van de 20e eeuw* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2007) 319 pp.

Waal, H. de, Vrijzinnigheid in de crisisjaren: Over de geschiedenis en inhoud van Het Kouter 1936 – 1941, *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* nr. 67 (2007) pp. 2-39.

Samenvatting

Deze studie onderzoekt wat de houding van het gereformeerde weekblad *Woord en Geest* ten opzichte van de nationale en internationale samenleving was in de periode van 7 oktober 1938 tot 27 september 1940.

Vanaf de publicatie van de brief van Karl Barth aan zijn Tsjechische collega Hromadka in *Woord en Geest*, ontstond er een crisis bij de antimilitaristen in Nederland. Dit was een groep waar Barth veel aanzien genoot. De redactie van *Woord en Geest* bestond uit redacteuren met verschillende achtergronden, voor- en tegenstanders van de nieuwe standpunten van Barth. Daardoor liet zij niet altijd een duidelijke houding zien in het weekblad.

Het ideaal van *Woord en Geest* om de gereformeerde geloofsbeleving in dialoog te laten treden met de nieuwe vragen van de tijd, faalde in de kritieke jaren van 1938 tot 1940, doordat zij met haar pluriforme redactie geen stelling kon nemen, voornamelijk in zake de rechtvaardiging van oorlogsvoering en geweld.